

‘ותתפלל חנה’ על פרשת חנה ותפילתה בליטורגייה

יעל לוין

לפרשת חנה ולתפילת ההודיה שלה (שמ"א א-ב, י) נודעים שימושים שונים בליטורגייה היהודית ובהקשרו של עולם התפילה.¹ כבר בתלמוד הירושלמי ובתלמוד הבבלי נקשרת תפילת ההודיה של חנה למוסף ראש השנה, ופרשתה ותפילת ההודיה שנשאה נקראות כהפטרות יומו הראשון. כן נלמדות מפרשתה הלכות תפילה, הלכות דרך ארץ והלכת אורים ותומים. במקורות מתקופת הגאונים ואילך מועמדת הקבלה פרטנית בין ברכות תפילת העמידה של חנה לתפילת ההודיה שלה. כמו כן, אפשר להפנות אל שימושים שונים של פרשת חנה ושל תפילת ההודיה שנשאה בתפילות רשות. מאמר זה ייוחד לבחינתן ולסקירתן של פרשת חנה ותפילתה בליטורגייה.

מוסף ראש השנה

שתי דעות מוזכרות בבבלי ברכות בשאלה כנגד מה נתקנו תפילות החול.² על פי דעתו של האמורא ר' יוסי ברבי חנינא 'תפיל' אבות תקנום'![]. סיוע לעמדה זו

1 בספרות התלמודית והמדרשית מייחסים לחנה נשיאת נוסחי תפילה פרטיים נוספים מרובים למדי. לדין בהם ראו י' לוין כ"ץ, 'העקרונות באגדה', תעודה יג (תשנ"ז), עמ' 79-134; י' רוזן-צבי, "האשה הניצבת" – תפילת חנה בדרשות חז"ל, א' שגיא ונ' אילן (עורכים), תרבות יהודית בעין הסערה: ספר יובל למלאת שבעים שנה ליוסף אחיטוב, עין צורים תשס"ב, עמ' 680-698.

2 בבלי, ברכות כו ע"ב (תלמוד בבלי: כתב יד מינכן [95], ד"צ, ירושלים תשל"א, עמ' 284). יוער כי נוסח כתב יד מינכן שונה מנוסח הדפוס במקומות רבים בסוגיות ובקטעים שנעשה בהם שימוש במאמר זה, וכן במקרים לא מעטים שמות החכמים שמפיהם מובאים המאמרים אחרים הם.

מובא מברייתא שבה נאמר כי אברהם תיקן תפילת שחרית, יצחק מנחה ויעקב ערבית. לעומת זאת, על פי גישתו של ר' יהושע בן לוי תפילות נתקנו כנגד קרבנות התמיד. אף לדעה זו מובאים חיזוק וראיה ממקור תנאי שממנו עולה כי שחרית היא כנגד תמיד של שחר ומנחה כנגד תמיד של בין הערביים. בברייתא זו נאמר עוד כי תפילת ערבית שאין לה קבע היא כנגד שרפת אברים ופדרים שלא נתעכלו מבערב הקרבים כל הלילה, ומהמשכה עולה כי היא מניחה שתפילת מוסף היא כנגד קרבן מוסף. התלמוד מציין כי אליבא דר' יוסי ברבי חנינא יש לומר שתפילות אבות תיקנון וחכמים הסמיכון לקרבנות, ואם לא כן אין מצוי לגישתו כל מקור לתפילת מוסף.

שלא כמו בתלמוד הבבלי, בתלמוד הירושלמי מובאות שלוש דעות בשאלה הנדונה: לדעת ר' שמואל בר נחמני שלוש התפילות בימות החול הן כנגד שלוש פעמים שהיום משתנה על הבריות, לגישת ר' יהושע בן לוי 'תפילות מאבות למדום' [!], ולדעת חכמים תפילות מתמידים נלמדו.³

3 תלמוד ירושלמי, יוצא לאור על פי כתב יד סקליגר 3 (Or. 4720) שבספריית האוניברסיטה של לידן עם השלמות ותיקונים, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א, ברכות ד, א, ז ע"א-ע"ב. ראו עוד שם, פסחים ה, א, לא ע"ג-ע"ד. מקבילות: מדרש בראשית רבא², מהדורת י' תיאודור וח' אלבק, ירושלים תשכ"ה, סח, ט, עמ' 778-780; מדרש תנחומא הקדום והישן, בראשית שמות, מהדורת ש' באבער, ווילנא תרמ"ה, מקץ, יא, עמ' 195-196; מדרש תנחומא, ירושלים תשכ"ט, חיי שרה, ה; שם, מקץ, ט; מדרש תהלים, מהדורת ש' באבער, ווילנא תרנ"א, נה, ב, עמ' 291-292; רבינו טוביה בר' אליעזר, מדרש לקח טוב, ספר בראשית, מהדורת ש' באבער, ווילנא תר"מ, כח, יא, עמ' 140; רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על התורה, ספר בראשית, כרך ראשון: בראשית - וירא, מהדורת ד' הימן וי' שילוני, ירושלים תשל"ג, וירא, רמז פו, עמ' 396; רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על התורה, ספר בראשית, כרך שני: חיי שרה - ויחי, מהדורת ד' הימן וי' שילוני, ירושלים תשל"ג, ויצא, רמז קז, עמ' 576-577; רבינו שמעון מפראנקפורט דמין, ילקוט שמעוני, חלק שלישי, כתובים, ווארשא [תרל"ז], תהלים, רמז תשעא; ר' דוד העדני, מדרש הגדול, ספר בראשית, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תש"ז, כד, סג, עמ' תי. וראו עוד מדרש משלי, מהדורת ב' וויסאצקי, ניר-יורק תש"ן, פרק כב, עמ' 155-156; 'מדרש במדבר רבה', מדרש רבה, חלק שני, ווילנא תרל"ח, ב, א, ד ע"א; מדרש אגדה על חמשה חומשי תורה, חלק ראשון, בראשית שמות, מהדורת ש' באבער, וויען תרנ"ד, בראשית כד, סב, עמ' 60; רבינו שמעון מפראנקפורט דמין, ילקוט שמעוני, חלק שלישי, כתובים, משלי, רמז תתקס; ר' דוד העדני, מדרש הגדול, ספר בראשית, מהדורת מרגליות, שם, יט, כז, עמ' שכג-שכד; מכיר בר אבא מרי, ילקוט המכירי על משלי, מהדורת א' הלוי גרינהוט, ירושלים [תרס"ב], כב, כח, לד ע"א; פתרון תורה, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תשל"ח, והיה כי תבוא, עמ' 280. ועיינו [ר' מנחם עזריה מפאנו], עשרה מאמרות, ויניציאה [שנ"ז], מאמר אם כל חי, חלק שלישי, סימן לא, סד ע"ד: 'וכשם שכיון יצחק את השעה לתקן

על פי הגישה ש'תפילות אבות תיקנון' הרי שאין על פי הנזכר בתלמוד הבבלי כל מקור לתפילת מוסף. בהקשר זה יש לומר כי בשורת מקורות, למן ספרות הראשונים, מיוחס חיבור מוסף ראש חודש לרחל אמנו, על יסוד ראשי התיבות של מילות פתיחת גוף התפילה, 'ראשי חדשים לעמך', היוצרים את השם 'רחל'.⁴ נראה כי גישה זו מבקשת למלא את החלל ואת החסר ולמצוא יסוד לתפילה זו. אולם אין לקבל רעיון זה לפי פשטותו, שכן הימצאות חתימת שם המחבר באקרוסטיכון אינה עניין קדום.⁵

כבר בתוספתא ברכות נזכר כי שמונה עשרה ברכות העמידה של חול הן כנגד שמונה עשרה אזכרות שבמזמור 'הבו לה' בני אלים' (תה' כט).⁶ בתלמודים הירושלמי והבבלי קיימת הידרשות לשאלה כנגד מה באות שמונה עשרה ברכות העמידה של חול, שבע ברכות העמידה של שבת, תשע ברכות מוסף ראש השנה ועשרים וארבע הברכות הנאמרות בסדר תעניות.⁷ בסוגיות בירושלמי ברכות ותענית מובעת התפיסה שתשע ברכות מוסף ראש השנה הן 'כנגד תשע אזכרות שכת' בפרשת חנה. וכת' בסופה "ה' ידין אפסי ארץ"

תפלת המנחה בהקבלת פניה של רבקה ככה תקן אברהם תפלת השחר סמוך לפקידת' של שרה ויעקב בגלותו לא תקן תפלת הערב עד שהלך לחרון תחלה והציץ ברחל ואח"כ "ויפגע במקום". ועיינו עוד שם, סימן ל, סד ע"ג-ע"ד, כי יצחק לא תיקן את תפילת המנחה עד שנודמנה לו בת זוגו על ידי העבד.

4 נושא זה עומד לזכות לעיון נפרד. ראו לעת עתה: 'לויין, נשים יהודיות שחיברו תפילות לכלל ישראל - עיון היסטורי', כנישתא 2 (תשס"ג), עמ' פט-צ, הערה 4.
5 ראו י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב [תשל"ב], עמ' 86-87, 414.

6 תוספתא², סדר זרעים, מהדורת ש' ליברמן, ירושלים תשנ"ג, ברכות ג, 25, עמ' 17-18. וראו עוד ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה², סדר זרעים חלק א, ירושלים תשנ"ג, ברכות, עמ' 53.

7 תלמוד ירושלמי (לעיל הערה 3), ברכות ד, ג, ז ע"ד-ח ע"א; שם, תענית ב, ב, סה ע"ג; בבלי, ברכות כח ע"ב-כט ע"א (תלמוד בבלי: כתב יד מינכן [95] [לעיל הערה 2], עמ' 285-286). מקבילות: מדרש בראשית רבא², מהדורת תיאודור ואלבק (לעיל הערה 3), סט, ד, עמ' 793; מדרש ויקרא רבה, [א] פרשיות א-יא, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשי"ג, א, ח, עמ' כ-כא; מדרש תנחומא הקדום והישן, בראשית שמות, מהדורת באבער (לעיל הערה 3), וירא, א, עמ' 82-83; מדרש תנחומא (לעיל הערה 3), וירא, א; מדרש תהלים, מהדורת באבער (לעיל הערה 3), כט, ב, עמ' 231-233; רבינו טוביה בר' אליעזר, מדרש לקח טוב, ספר דברים, מהדורת א"מ פאדווא, ווילנא תרמ"ד, פרשת ואתחנן, עמ' 11; רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על התורה, ספר בראשית, כרך שני, מהדורת הימן ושילוני (לעיל הערה 3), ויצא, רמז קכ, עמ' 587-586; רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על התורה, ספר דברים, כרך ראשון: דברים - שופטים, מהדורת ד' הימן ו' שילוני, ירושלים תשנ"ב, ואתחנן, רמז תתלו, עמ' 114-115.

(שמ"א ב, י).⁸ דעה זו מובאת בברכות משמו של ר' אבא קרטיגניא ובתענית משמו של ר' בא קרטיגנא. אם כן, מספר הברכות הוא כנגד מניין אזכורי שם ההוויה בתפילת ההודיה של חנה.

אף בסוגיה המקבילה בבבלי מובאת בנוגע לתפילת ראש השנה, משמו של ר' רבא דמן קרטיגני,⁹ העמדה שברכות אלו הן 'כנגד תשעה'!! [אזכרות שאמרה חנה בתפילתה]. לאחר מכן מוזכרת ההנמקה הבאה: 'דאמ' מר בראש השנה נפקדה!! [שרה ורחל וחנה]. אפשר כי טעם זה אינו משל האמורא הנזכר כי אם של עורך התלמוד, שכן המענים הניתנים ליתר העניינים בסוגיה בבבלי הם בתבנית לשונית הדומה למשפט הראשון בלבד. התפיסה שהנשים הללו נפקדו בראש השנה שעונה על מסורת תנאית המובאת בבבלי ראש השנה הן משמו של ר' אליעזר והן משמו של ר' יהושע.¹⁰ אף במקבילה בבבלי יבמות¹¹ מצוי אזכור משני של מסורת תנאית זו, אשר בדומה לבבלי ברכות פותח בלשון 'דאמ' מר', במסגרת דעה המועלית אך נדחית בסופו של עניין באשר למספר השנים שאדם שוהה עם אשתו העקרה עד שהוא רשאי להוציאה; לדעת רבא בשם רב נחמן שוהה עמה שלוש שנים כנגד שלוש הפקידות שפקד הקב"ה את שרה, רחל וחנה.

בבבלי ראש השנה מובא הלימוד הקשור לקביעה שהנשים הנזכרות נפקדו בראש השנה, לימוד הנעשה באמצעות גזרה שווה:

בראש השנה נפקדה!] שרה ורחל וחנה מנלן [מניין לנו] אתיא [באה] פקידה פקידה אתיא זכירה זכירה. אתיא זכירה זכירה כתי' בה ברחל

8 תלמוד ירושלמי, שם, ברכות, שם.

9 בבלי, ברכות כט ע"א (תלמוד בבלי: כתב יד מינכן [95] [לעיל הערה 2], עמ' 286). ראו עוד רנ"ן ראבינאוויטץ, דקדוקי סופרים, מסכת ברכות, מינכען תרכ"ח, עה ע"א, אות ט, והגהות על אתר. למקבילותיו של קטע זה ראו הדיון בהמשך בסמוך.

10 בבלי, ראש השנה י ע"ב (תלמוד בבלי: כתב יד מינכן [95], שם, עמ' 150) (משמו של ר' אליעזר) (מקבילה: מדרש בראשית רבא², מהדורת תיאודור ואלבק [לעיל הערה 3], עג, א, עמ' 845); בבלי, ראש השנה יא ע"א (תלמוד בבלי: כתב יד מינכן [95], שם, שם) (משמו של ר' יהושע וכן הלימוד של עניין זה עצמו. ראו בהמשך הדברים בסמוך) (מקבילות: רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על התורה, ספר בראשית, כרך ראשון, מהדורת הימן ושילוני [לעיל הערה 3], וירא, רמז צב, עמ' 414; רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על נביאים, נביאים ראשונים, מהדורת ד' הימן וי' שילוני, ירושלים תשנ"ט, שמואל א, רמז עח, עמ' 183).

11 יבמות סד ע"ב (בתלמוד בבלי: כתב יד מינכן [95], שם, עמ' 332, מצויה בקטע הנדון השמטה מחמת הדומות, ועל כן בסוגיה זו נעשה שימוש בנוסח כתב יד מינכן [141]).

'ויזכר אלהים את רחל' (בר' ל, כב). וכת' בה בחנה 'ויזכרה ה' (שמ"א א, יט). ואתיא זכירה זכירה דכתי' ביה בראש השנה 'זכרון תרועה' 'יהיה לכם' (וי' כג, כד). ואתיא פקידה פקידה כתי' בה בשרה 'וה' פקד את שרה' (בר' כא, א). וכת' בחנה 'כי פקד ה' את חנה' (שמ"א ב, כא).¹²

תחילה נלמדת גזרה שווה בין רחל וחנה, שעל אודותיהן מופיעה הלשון 'זכירה', לבין ראש השנה, שהתיבה 'זכרון' מוזכרת בנוגע אליו, ואחר כך מושוות שרה וחנה, שהתיבות 'פקד' מוסבות עליהן.¹³

12 בבלי, ראש השנה יא ע"א (תלמוד בבלי: כתב יד מינכן [95], שם, עמ' 150). בכתבי יד ובדפוסים מובא הלימוד משמו של ר' אלעזר. ועיינו ר' רנ"ג ראבינאוויטץ, דקדוקי סופרים, מס' ראש השנה, מינכען תרל"ב, י"ע"ב, אות ע.

13 יש לומר עוד כי על פי הנאמר במדרש תנחומא (לעיל הערה 3), וירא, יז, בראש השנה נפקדו ארבע עקרות; שרה רבקה רחל ולא. על פי הנזכר במדרש אגדה האימהות נפקדו בנין: "ויהי בחדש הראשון" (שמ' מ, יז). זה ניסן, שנאמר "ראשון הוא לכם" (שם יב, ב), שבו נתבשר אברהם אבינו ביצחק, ושבו יצאו ישראל ממצרים, ושבו נפקדו האמהות, וחודש שעתידין ישראל ליגאל בו' (מדרש אגדה על חמשה חומשי תורה, חלק ראשון, מהדורת באבער [לעיל הערה 3], שמות מ, יז, עמ' 191). אולם במקבילה לקטע זה במדרש לקח טוב (רבינו טוביה בר' אליעזר, מדרש לקח טוב, ספר שמות, מהדורת ש' באבער, ווילנא תר"מ, מ, יז, עמ' 220) אין מצוי הרכיב של פקידת האימהות. על פי הנזכר בזהר אף השונמית נפקדה בראש השנה (ספר הזהר על חמשה חומשי תורה⁴, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשכ"ד, שמות, בשלח, מד ע"א; שם, ספר במדבר-דברים, פנחס, רלא ע"א) בואו של אלישע לשונמית אירע בראש השנה, ובבשורת הפקידה נאמר: 'למועד הזה כעת חיה את חבכת בן' (מל"ב ד, טז). וכך נאמר בזהר, שם, פרשת בשלח: "ויהי היום ויבוא שמה" (שם שם, יא). "ויהי היום" מאן הוא יומא דא. אלא כמה דאוקמוה. ות"ח [ותא חזי] הוא יומא יומא טבא דראש השנה הוה דאתפקדו ביה עקרות דעלמא ואתפקדן ביה בני עלמא' [מי הוא יום זה. אלא כמו שהעמידוהו. ובוא ראה אותו יום טוב של ראש השנה היה, שנפקדו בו עקרות העולם, ונפקדים בו בני עולם' (התרגום העברי נטול מתוך ספר הזהר על חמשה חומשי תורה... בלשון הקודש, כך ד, פרשיות שמות-יתרו, ירושלים תשנ"ח, עמ' רמא). התיבות 'ויהי היום' בספר איוב (א, ו) נפתרות באורח דומה בתרגום הארמי וכן בזהר ובמקורות אחרים (ראו 'מדרש איוב', בתי מדרשות², כך שני, מהדורת ש"א ורטהימר וא' ורטהימר, ירושלים תשי"ג, עמ' קנח, אות ב והערה ה; רבי שמואל מסנות, מעין גנים, מהדורת ש' באבער, ברלין תרמ"ט, א, עמ' 4). במדרש שמואל נפתרות התיבות הללו בהקשר לעלייתם לרגל של אלקנה ומשפחתו, המתוארת בפרק הראשון של ספר שמואל א, בשבועות: "ויהי היום" (שמ"א א, ד). רבי יהושע בן לוי אמר זה יומא של עצרת' (מדרש שמואל, מהדורת ש' באבער, קראקא תרנ"ג, א, ח, עמ' 46. מקבילה: רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על נביאים, נביאים ראשונים, מהדורת הימן ושילוני [לעיל הערה 10], שמואל א, רמז עז, עמ' 173). ביחס לחנה נזכר שילדה 'לתקפות הימים' (שמ"א א, כ) ובמדרש שמואל, מהדורת באבער, שם, ג, ג, עמ' 52, מובאת הדרשה הבאה: 'לאחר שתי תקופות'. אולם באגדת בראשית, מהדורת ש' באבער, קראקא

במקבילה למקורות התלמודיים המציינים זיקה בין מוסף ראש השנה לתפילת חנה שבפסיקתא רבתי, מצוי קישור מורחב בין הכתוב 'ה' ידין אפסי ארץ' לבין יום הדין:

למדנו רבינו כמה ברכות צריך אדם להתפלל בר"ה. למדונו רבותינו תשע ברכות אדם צריך להתפלל בר"ה [ר' יצחק אומר] ומה טעם מתפללים תשע ולא שבע כשם שמתפללים בשבת. אלא ט' נגד ט' הזכרות שכתובים בפרשת חנה. ולמדו תפילת ר"ה מפרשת חנה. אמר רבי אבא בר כהנא שכתוב בפרשת חנה 'ה' ידין כל[!] אפסי ארץ' (שמ"א ב, י) ואימתי הקדוש ברוך דן את העולם ומזכה אותם. בר"ה הוא דן את בריותיו ומזכה אותם.¹⁴

ר' חיים פאלאג'י (תקמ"ח-תרכ"ח [1787-1868]) מפנה בחיבורו כף החיים אל המקבילה לרבלי ולירושלמי שבמדרש תנחומא, בדבר היות תשע ברכות מוסף

תרס"ג, כט, ב, עמ' 60, נאמר: "ועלה האיש ההוא מעירו מימים ימימה" (שמ"א א, ג). זו הפסח, שנא' "ושמרת את החקה הזאת למועדה מימים ימימה" (שמ' יג, י). והשוו לנאמר באורח דומה שם, נ, ה, עמ' 102. וכן הוא בקדמוניות המקרא, מהדורת א"ש הרטום, תל-אביב תשכ"ז, נ, ב, עמ' 126. ועיינו עוד L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, Volume VI, Philadelphia 1928, p. 213, n. 135. במדרש הגדול נזכר כי דינה נולדה בראש השנה: 'אמר ר' אלעזר מניין שנפקדה רחל בראש השנה, ממה שכת' למעלה מן הענין "ואחר ילדה בת ותקרא את שמה דינה" (בר' ל, כא). מהוא "דינה", אימת שהקב"ה יושב בדין על הבריות' (ר' דוד העדני, מדרש הגדול, ספר בראשית, מהדורת מרגליות [לעיל הערה 3], ל, כב, עמ' תקלה. מקבילה: ר' סעדיה אלדמארי, מדרש הבאור, ספר בראשית שמות, מהדורת 'קאפח, קרית אונו תשנ"ח, ויצא, עמ' קסו). משמו של האדמו"ר פנחס שפירא מקוריץ (תפ"ו-תק"ן [1726-1790]) מובא כי תשע עשרה ברכות העמידה של חול הן כנגד האבות, האימהות והשבטים, שבע ברכות העמידה של שבת הן כנגד האבות והאימהות ותשע ברכות העמידה של מוסף ראש השנה הן כנגד האבות, האימהות, בלהה וזלפה (ר' פנחס מקאריץ, ליקוטי שושנים, טשערנאוויץ תרח"י, אות קל, ח ע"ב; רבינו פנחס מקאריץ, מדרש פנחס, לבוב תרל"ב[!]), אות רל, בלא עימוד). דומה ששורשו של רעיון זה טמון כבר בתלמוד ירושלמי (לעיל הערה 3), ברכות ד, ג, ח ע"א, שבו נאמר כי שמונה עשרה ברכות העמידה הן כנגד שמונה עשרה פעמים 'שאבות כתובין בתורה'. מקבילות: תלמוד ירושלמי, שם, תענית ב, ב, סה ע"ג; מדרש בראשית רבא², מהדורת תיאודור ואלבק (לעיל הערה 3), סט, ד, עמ' 793; מדרש תנחומא, שם, וירא, א; רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על התורה, ספר בראשית, כרך שני, מהדורת הימן ושילוני (לעיל הערה 3), ויצא, רמז קכ, עמ' 586-587); רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על התורה, ספר דברים, כרך ראשון, מהדורת הימן ושילוני (לעיל הערה 7), ואתחנן, רמז תתלו, עמ' 115. ועיינו עוד 'מדרש במדבר רבה' (לעיל הערה 3), ב, א, ד ע"ב.

14 פסיקתא רבתי, מהדורת מ' איש שלום, ווינא תר"מ, בחדש השביעי, קסו ע"א-ע"ב.

ראש השנה כנגד חנה. במדרש תנחומא נאמר: 'ולמה מתפללין בראש השנה תשעה[!]' ברכות אמר רבא בר חנינא כנגד תשעה אזכרות שאמרה חנה בתפלתה מן "ותתפלל חנה" ואילך.¹⁵ הוא מקיש מכאן בנוגע לראשי חודשים בכללם בצינו כי הם ניתנו לנו על ידי תפילת חנה. על כן ראוי שהנשים יימנעו בהם מעשיית מלאכה, משום שזמן זה הנקרא 'מועד' ניתן על ידי אישה:

לפי מ"ש [מה שאמר] במדרש תנחומא ס' [דר] וירא דר"ח [דראש חודש] ניתן לנו ע"י תפילת חנה כיע"ש [כאשר יעוין שם] א"כ נמצא בידינו טעם נכון על הנשים דאינן עושות מלאכה בר"ח כיון דע"י אשה הנה בא ומועד ידיהו מיקרי [שלהן נקרא] ולהם[!] יאתה דשבתו ממלאכתן.¹⁶

הפטרת יומו הראשון של ראש השנה

לפי הנזכר במשנת מגילה,¹⁷ קוראים בראש השנה, בדומה לפסח ולסוכות, בפרשת המועדים שבספר ויקרא: 'בחדש השביעי באחד לחדש' (וי' כג, כד).¹⁸ בתוספתא מובאת אף דעה אחרת בלשון 'ויש או' [מרים] שקוראים את 'וה' פקד את שרה' (בר' כא, א).¹⁹ בירושלמי מוזכר כי בראש השנה קוראים 'ובחדש השביעי' (במ' כט, א) ו'אית תניי תני [יש תנא השונה]. "וה' פקד את שרה".²⁰ בתלמוד הבבלי²¹ נזכר

15 מדרש תנחומא (לעיל הערה 3), וירא, א. וראו עוד לעיל הערה 7.
16 ר' חיים פאלאג'י, כף החיים, שאלוניקי [תרי"ט], סימן לד, חי, רסו ע"א. ראו בסעיף חי כולו, שם, רסו ע"א-ע"ב, את המקורות שהוא מציין בנוגע לאי-עשיית מלאכה בידי נשים בראש חודש. וראו עוד ד' אושפיזאי, מנהגים בראש חודש, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 130. למקורות בדבר איסור מלאכה בראש חודש ראו שם, עמ' 44-108, 110-112.

17 ששה סדרי משנה, סדר מועד, מהדורת ח' אלבק, ירושלים תשי"ב, מגילה ג, ה, עמ' 363.
18 אף במסכת סופרים נאמר באורח דומה כי 'בראש השנה' "בחדש השביעי באחד לחדש" (מסכת סופרים, מהדורת מ' היגער, נויארק תרצ"ז, יז, ה, עמ' 302). סדר קריאה זה משתקף אף בפסיקתא דרב כהנא², כך ב, מהדורת ד' מנדלבוים, נויארק תשמ"ז, ראש השנה, עמ' 333-346; במדרש ויקרא רבה, [ג] פרשיות כא - כט, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשט"ז, כט, א, עמ' תרסח-תרסט; ובפסיקתא רבתי, מהדורת איש שלום (לעיל הערה 14), בחדש השביעי, קסו ע"א-קעב ע"א. ראו עוד ד' מנדלבוים, 'מבוא', פסיקתא דרב כהנא², כך ב, א, שם, עמ' יד-יז; מ' מרגליות, ויקרא רבה, שם, הערות וביאורים.

19 תוספתא², סדר מועד, מהדורת ש' ליברמן, ירושלים תשנ"ג, מגילה ג, 6, עמ' 354. והשוו ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה², חלק ה, סדר מועד, ירושלים תשנ"ג, עמ' 1170.

20 תלמוד ירושלמי (לעיל הערה 3), מגילה ג, ה, עד ע"ב.

תחילה כי בראש השנה קוראים 'בחדש השביעי' ומפטירים 'הבן יקיר לי אפרים' (יר' לא, יט). בהמשך מוזכרת גישה נוספת: 'ויש או' "וה' פקד את שרה". ומפטיר "ויהי איש אחד מן הרמתיים" (שמ"א א, א). התלמוד מוסיף ומוסר כי מכיוון שעתה מציינים את ראש השנה יומיים,²² ביומו הראשון נוקטים את שיטת ה'יש אומרים' ואילו ביומו השני קוראים 'והאלהים נסה את אברהם' (בר' כב, א), דהיינו פרשת העקדה, ומפטירים 'הבן יקיר לי אפרים'. כגישה זו נפסק להלכה בשלחן ערוך, אלא שנזכר כי המפטיר בשני ימי ראש השנה הוא 'ובחדש השביעי' (במ' כט, א).²³ מפסיקתא רבתי עולה כי המנהג היה לקרוא כהפטר בראש השנה את 'תקעו שופר בציון' (יואל ב, א).²⁴

על פי הנזכר בתלמוד הבבלי הקריאה ביומו הראשון של ראש השנה היא אפוא בפרשת פקידת שרה, ואילו הפטרת יום זה נסבה על פקידת חנה. אין מצוי אמנם קישור מפורש בין ההתוויה לקרוא כתובים אלו לרעיון שהנשים הללו נפקדו בראש השנה, אולם נראה שעניין זה ניצב ביסוד ההנחיה לקרוא במועד זה את הפרשות האלו.

הלכות תפילה, הלכות דרך ארץ והלכת אורים ותומים

יותר מכול מסמלת חנה בעיני חכמים את נושאת התפילה הרצויה. כבר בתוספתא ברכות מצויה הלכה הנלמדת מפרשתה, אחת מתוך הלכות תפילה אחדות: 'יכול יהא משמייע קולו, פרש בחנה, שנ' "וחנה היא מדברת על לבה" (שמ"א א, יג).'²⁵

-
- 21 בבלי, מגילה לא ע"א (תלמוד בבלי: כתב יד מינכן [95] [לעיל הערה 2], עמ' 242). בכתב יד מינכן 95 נזכר כי ביום הראשון קוראים את 'והאלהים נסה את אברהם', ואולם נראה שהוא שיבוש והנוסח 'בחדש השביעי' מצוי בכתבי יד ובדפוסים. וראו ר' רנ"נ ראבינאוויטץ, דקדוקי סופרים, מסכת מגילה, מינכען תרל"ז, עה ע"א, אות ר.
- 22 על השתלשלותו של ציון ראש השנה כיומיים ראו י' תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד³, ירושלים תש"ס, עמ' 224-232.
- 23 שלחן ערוך השלם, אורח חיים, סי' תקפא-תרצז, ירושלים התשס"ב, תקפד, ב, עמ' יח; שם, תרא, א, עמ' עו.
- 24 פסיקתא רבתי, מהדורת איש שלום (לעיל הערה 14), תקעו, קעב ע"ב-קעד ע"ב. וראו עוד שם, בחדש השביעי, קעב ע"א. וראו עוד תבורי (לעיל הערה 22), עמ' 238-239.
- 25 תוספתא², סדר זרעים, מהדורת ליברמן (לעיל הערה 6), ברכות ג, 6, עמ' 12-13. וראו עוד ליברמן, תוספתא כפשוטה², סדר זרעים חלק א (לעיל הערה 6), ברכות, עמ' 30. לניתוח מפורט של הברייתא שבה מופיע קטע זה ראו רוזן-צבי (לעיל הערה 1), עמ' 675-678, והספרות הרשומה שם.

לפי הנזכר בתוספתא, אין לאדם להשמיע את קולו בתפילה, אלא להרהר בלב. ²⁶ הקבלות לברייתא זו, לרבות הקטע הנוגע לחנה, מצויות בירושלמי ובבבלי ברכות. לאחריהן מופיעות משמם של אמוראים ארבע הלכות תפילה הנלמדות מפרשתה, המיוסדות על דרשות כתובים בפרשת חנה. וכך נזכר בירושלמי:

יכול יהא מגביה קולו ומתפלל. פירש בחנה 'וחנה היא מדברת על לבה' (שמ"א א, יג). יכול יהא מהרהר בלב. ת"ל 'רק שפתיה נעות' (שם). הא כיצד. מרחיש בשפתותיו. אמ' ר' יוסי בר חנינא. מן הפסוק הזה את למד ארבעה דברים. 'וחנה היא מדברת על לבה' (שם). מיכן שהתפילה צריכה כוונה. 'רק שפתיה נעות' (שם). מיכן שהוא צריך להרחיש בשפתותיו. 'וקולה לא יישמע' (שם). מיכן שלא יהא אדם מגביה את קולו ויתפלל. 'ויחשבה עלי לשכורה' (שם). מיכן שהשכור אסור להתפלל. ²⁷

הברייתא בירושלמי שואלת בפתיחתה אם ראוי למתפלל להגביה את קולו, ומביאה את הכתוב מפרשת חנה שלפיו היא דיברה על לבה בלבד, דהיינו הרהרה בינה לבינה. תיבות מקראיות אלו מצויות ככתוב ראייה אף בתוספתא. ואולם הברייתא מוסיפה ושואלת אם אמנם יש לאדם לנהוג כן, והיא דוחה אפשרות זו בהסיקה מן התיבות 'רק שפתיה נעות' כי על האדם להרחיש בשפתותיו. הוראת הצירוף 'מרחיש בשפתותיו' אינה נהירה כל צורכה; אפשר שהכוונה לנענוע שפתיים ואפשר שהמשמעות היא תפילה בלחיש. ²⁸ בהמשך מובאות ארבע הלכות משמו של ר' יוסי בר חנינא, הנלמדות מפרשת חנה. בעוד שבברייתא משמשים הכתובים המקראיים ראייה ואסמכתה, הרי שנקודת המוצא בהלכות המובאות משמו של ר' יוסי בר חנינא היא דרשת הכתובים המקראיים. מסקנת הברייתא שעל האדם להרחיש בשפתותיו מובאת כהלכה השנייה. ההלכה השלישית היא שאסור לאדם להגביה את קולו בתפילה, והיא תואמת להלכה

26 עיינו א' ארליך, 'כל עצמתי תאמרנה': השפה הלא מילולית של התפילה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 165-166.

27 תלמוד ירושלמי (לעיל הערה 3), ברכות ד, א, ז ע"א. מקבילות: 'מדרש דברים רבה', מדרש רבה, חלק שני, ווילנא תרל"ח, ב, א, ק ע"ג; מדרש שמואל, מהדורת באבער (לעיל הערה 13), ב, י, עמ' 50-51.

28 עיינו ארליך (לעיל הערה 26), שם; י"מ תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים תשס"ג, עמ' 218.

המופיעה בפתיחת הברייתא. תיבות הראיה של הלכה זו בברייתא הן 'וחנה היא מדברת על לבה', ולעומת זאת בדברי ר' יוסי בר חנינא הלכה זו היא דרשת הכתוב 'וקולה לא ישמע'.²⁹

וזו לשון הנאמר בסוגיה המקבילה בבבלי:

[...] יכול ישמיע אדם קולו בתפלתו ת"ל כבר מפורש על ידי חנה 'וקולה לא ישמע' (שמ"א א, יג). [...] אמ' רב המנונא כמה הלכתא גברתא איכא למישמע מהני קראי דחנה [כמה הלכות גדולות יש ללמוד מאלו המקראות של חנה] 'וחנה היא מדברת על לבה' (שם) מכאן למתפלל שצריך שיכוין את לבו. 'רק שפתייה נעות' (שם) מכאן למתפלל צריך שיחתוך בשפתיו. 'וקולה לא ישמע' (שם) מכאן למתפלל צריך שתהא תפלתו בלחש. 'ויחשבה עלי לשכורה' (שם) מכאן שהשכור אסור להתפלל.³⁰

קודם לכול מובאת ההלכה התנאית שאין לאדם להשמיע את קולו בתפילה באוזני אחרים, ואולם הוא רשאי להתפלל בלחש. תיבות הראיה הן 'וקולה לא ישמע'.³¹ לאחר מכן מובאות ארבע ההלכות המופיעות בירושלמי משמו של ר' יוסי בר חנינא משם רב המנונא, ואף כאן נקודת המוצא היא דרשת הכתובים. ההלכה התנאית מופיעה שלישית במניין ההלכות המובאות משמו של רב המנונא, ומילות הראיה זהות לאלו שבברייתא בראשית הקטע.³²

29 עיינו ארליך, שם, שם.

30 בבלי, ברכות לא ע"א (תלמוד בבלי: כתב יד מינכן [95] [לעיל הערה 2], עמ' 287). מקבילות: רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על נביאים, נביאים ראשונים, מהדורת הימן ושילוני (לעיל הערה 10), שמואל א, רמז עח, עמ' 181; רבינו שמעון מפראנקפורט דמין, ילקוט שמעוני, חלק שלישי, כתובים (לעיל הערה 3), תהלים, רמז תשעא.

31 עיינו ארליך (לעיל הערה 26), עמ' 166.

32 ראו עוד ארליך, שם, עמ' 167; רוזן-צבי (לעיל הערה 1), עמ' 678–679. בתלמוד הירושלמי ובתלמוד בבלי מצויות הלכות נוספות, מהן המגלמות תפיסה רעיונית זהה ומהן המבטאות גישה מנוגדת, הלכות שאינן מסתייעות בכתובים מפרשת חנה. כמו כן, במקורות ארץ ישראלים מאוחרים יותר נדחתה ההלכה שיש להתפלל בלחש, והיא פינתה את מקומה לתפיסה שיש להתפלל בקול. במקורות אלה ולדיון בהם ראו ארליך, שם, עמ' 163–179; תא-שמע (לעיל הערה 28), עמ' 214–222.

יש להזכיר כי בסדור רש"י נאמר שחנה למדה מהקב"ה בכבודו ובעצמו שהתפילה צריכה שתהיה בלחש,³³ ובאורח דומה נזכר במחזור ויטרי לר' שמחה מוויטרי, מתלמידי רש"י.³⁴ וכך נאמר בסדור רש"י:

וממי למדה לעשות כן מהקב"ה, 'במקום אשר תשחט העולה תשחט החטאת' (וי' ו, יח), מפני כבוד הבריית שיעולה באה בנדבה, וחטאת בא על חטא, ואם היה מקום מיוחד בעזרה לשחוט את החטאת, ידעו הכל שהחטאת היא זו, וילבינו פניו של זה, אבל כשנשחט החטאת במקום העולה, כסבורין שהיא עולה, ולא ידעו בחטאו של זה, אמרה חנה כיון שהקב"ה חס על כבוד הבריית, אף אנו צריכין לחוש ולהתפלל שמונה עשרה בלחש, שבהם מתוודה אדם על חטאיו ולא ישמע חבירו, אבל שאר תפילות שאינן של וידיי כגון ברכות שלפני קרית שמע ושלאחריו, אין צריך לאומרו בלחש.

הרעיון המובע בקטע זה, שתיקנו תפילה בלחש כדי שלא לבייש עוברי עברה, מיוסד על סוגיה בבבלי סוטה,³⁵ שהקבלה לה ביתר קיצור בירושלמי יבמות,³⁶ אולם נראה שהעלאת זיקת גומלין בין תפיסה זו לחנה מופיעה לראשונה בסדור רש"י.

בהמשך הסוגיה בבבלי ברכות³⁷ מוזכרות הלכות נוספות, הן הלכות תפילה והן הלכות דרך ארץ, הנלמדות מפרשת חנה. יש מעדי הנוסח שדרשות אלו הן המשך

33 סדור רש"י, מהדורת ש' באבער וי' פריימאנן, ברלין תרע"ב, אות כג, עמ' 18.
 34 רבינו שמחה, מחזור ויטרי,² מהדורת ש' הלוי הורוויץ, נירנבערג תרפ"ג, אות יט, עמ' 14.
 35 בבלי, סוטה לב ע"ב (תלמוד בבלי: כתב יד מינכן [95] [לעיל הערה 2], עמ' 500). מקבילה: רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על התורה, ספר ויקרא, כרך ראשון: ויקרא – תזריע, מהדורת ד' הימן וי' שילוני, ירושלים תשמ"ד, רמז תפח, עמ' 220.
 36 תלמוד ירושלמי (לעיל הערה 3), יבמות ה, ג, ט ע"ג. מקבילה: רבינו שמעון מפראנקפורט דמייין, ילקוט שמעוני, חלק שני, נביאים ראשונים ואחרונים, ווארשא [תרל"ז], מלאכי, רמז תקפט.
 37 בבלי, ברכות לא ע"ב (תלמוד בבלי: כתב יד מינכן [95] [לעיל הערה 2], עמ' 287). מקבילות: 'מסכת כלה רבתי', מסכתות כלה, מהדורת מ' היגער, נויארק תרצ"ו, ג, ט, עמ' 233; רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על נביאים, נביאים ראשונים, מהדורת הימן ושילוני (לעיל הערה 10), שמואל א, רמז עח, עמ' 181-182; שם, רמז פ, עמ' 185. וראו עוד את לימודו של ר' אלעזר את הלכת המשנה שאין עומדים להתפלל אלא מתוך כובד ראש (ששה סדרי משנה, סדר זרעים, מהדורת ח' אלבק, ירושלים תשי"ז, ברכות ה, א, עמ' 22) מהתיבות 'והיא מרת

דברי רב המנונא, ומעצם לשון הסוגיה 'מהני קראי' נראה כי דרש יותר מפסוק אחד. לפי עדי נוסח אחרים, לרבות כתב יד מינכן והדפוסים, מרבית ההלכות הללו מובאות משמו של האמורא הארץ ישראלי ר' אלעזר:³⁸

'ויאמר אליה עלי עד מתי תשתכרין' (שמ"א א, יד). א"ר אלעזר מכאן הרואה דבר בחבירו שאינו הגון שצריך להוכיחו. [...] 'כי אשה קשת רוח אנכי ויין ושכר לא שתיתי' (שם, פס' טו) א"ר אלעזר מכאן החושד את חבירו בדבר ואין בו צריך להודיעו. 'אל תתן את אמתך בפני!'] בת בליעל' (שם, פס' טז). א"ר אלעזר מכאן שהשכור המתפלל כאילו עובד ע"ז כתי' הכא 'לפני בת בליעל' וכת' התם 'יצאו אנשים בני בליעל' (דב' יג, יד) מה להלן ע"ז אף כאן ע"ז. 'ויען עלי ויאמר לכי לשלום' (שמ"א א, יז) א"ר אלעזר מכאן החושד את חבירו בדבר ואין בו צריך לפייסו ולא עוד אלא שצריך לברכו שנ' 'ואלהי ישראל יתן את שאלתך אשר שאלת מעמו' (שם). [...] 'אני האשה הנצבת עמכה בזה' (שם, פס' כו) מכאן שאסור לישוב בארבע אמות של תפלה.

בבבלי יומא³⁹ מובאות הלכות הנוגעות לאופן השאלה באורים ותומים. אחת ההלכות היא שיש לומר זאת שלא בהגבהת הקול ושלא בהרהור הלב, כי אם בקול נמוך, עניין הנלמד מפרשת חנה: 'אין שואלין בקול שנ' "ושאל לו" (במ' כז, כא) ולא מהרהר בלבו אלא כדרך שאמרה חנה בתפלה "וחנה היא מדברת על לבה רק

נפש' (שמ"א א, י), גישה הנדחית בסוגיה בבבלי, ברכות ל ע"ב (תלמוד בבלי: כתב יד מינכן [95], שם, עמ' 287). מקבילה: רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על נביאים, נביאים ראשונים, מהדורת הימן ושילוני, שם, שמואל א, רמז עח, עמ' 176. והשוו תלמוד ירושלמי (לעיל הערה 3), ברכות ה, א, ח ע"ד.

38 ראו ר' רנ"ן ראבינאוויטץ, דקדוקי סופרים, מסכת ברכות (לעיל הערה 9), פב ע"א, אות ר, והגהות על אתר. ועיינו רוזן-צבי (לעיל הערה 1), עמ' 678.

39 בבלי, יומא עג ע"א-ע"ב (תלמוד בבלי: כתב יד מינכן [95] [לעיל הערה 2], עמ' 198). מקבילות: רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על התורה, ספר במדבר, מהדורת ד' הימן ו' שילוני, ירושלים תשמ"ו, רמז תשעז, עמ' 549; רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על נביאים, נביאים ראשונים, מהדורת הימן ושילוני (לעיל הערה 10), שופטים, רמז עו, עמ' 164-165; ר' דוד העדני, מדרש הגדול, ספר במדבר, מהדורת צ"מ רבינוביץ, ירושלים תשכ"ז, כז, כא, עמ' תפב; רבינו טוביה בר' אליעזר, מדרש לקח טוב, ספר במדבר, מהדורת א"מ פאדווא, ווילנא תרמ"ד, כז, כא, עמ' 269.

שפתיה נעות" (שמ"א א, יג).⁴⁰ הלכה זו מגלה דמיון רעיוני מובהק להלכות הנוגעות לעצמת הקול הראויה והרצויה בתפילה, הלכות הנלמדות מפרשתה של חנה.

תפילת העמידה של חול

כבר בתוספתא נזכר כאמור כי שמונה עשרה ברכות תפילת העמידה של חול הן כנגד מזמור 'הבו לה' בני אלים' (תה' כט), והנמקה זו וכן הנמקות אחדות נוספות מובאות בירושלמי, בבבלי ובספרות המדרשית.⁴¹ בחיבור מתקופת הגאונים

40 ראוי לציין עוד כי ב'כללי המילה' לר' יעקב הגוזר מוזכר כי בתפילת חנה מצויה רמיזה לנוסח הברכה 'על המילה', שהוא הנוסח הראוי להיאמר ולא 'למול'. ר' יעקב הגוזר כותב כי נוסח זה נתקן בידי חכמים זכר לאברהם ולשרה משום שהם קיימו תחילה את מצוות מילה. המילה 'על' רומזת להיותו של אברהם בן מאה כשניתנה לו מצוות מילה בהיוולד יצחק והתיבה 'המילה' לגילה של שרה בעת זו, בת תשעים שנה. בשעה שביקשה חנה רחמים על בן זכר, ביקשה זאת בזכות אברהם ושרה ובתפילתה רמזה שיברכו 'על המילה': 'אמרה חנה לפני הקב"ה רבש"ע עשה לי מעשה נס כאברהם ושרה שהיו זקנים באים בימים ופקדת אותם ושמחת אותם בבן זכר [...] וכתוב "ותתפלל חנה ותאמר עלץ לבי בה" (שמ"א ב, א). "עלץ" בגי' אברהם ושרה, "על" רמז לאברהם שהיה ב"ק [בן ק'] שנה כשנולד יצחק, "ץ" רמז לשרה שהיתה בת י' כשילדה את יצחק מכאן שבקשה חנה על בן זכר ובהמולו שיברכו על המילה שנה' "עלץ" בגימ' על המילה' (ספר כללי המילה לר' יעקב הגוזר, זכרון ברית לראשונים, חלק ראשון, מהדורת י' גלאסבערג, קראקא תרנ"ב, דיני וטעמי ברכת המילה ופירושיה', עמ' 80). ועיינו עוד שם, 'בספר הגאונים מצאתי גם זה', עמ' 130-131, שם מוזכר הרעיון הנוגע לאברהם ושרה בלבד. וראו באורח דומה מ' הרשלה, 'פירוש ברכות מילה לחסידי אשכנז: (מתוך כתב יד אוקספורד 404), סיני סט (תשל"א), עמ' קט. תודתי לפרופ' אדמיאל קוסמן שהביא מאמר זה לידיעתי. ועיינו עוד רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על נביאים, נביאים ראשונים, מהדורת הימן ושילוני, שם, שמואל א, רמז פא, עמ' 187: "'עלץ לבי בה"'. ע' שבעים, ל' שלשים, צ' תשעים הרי ק"ץ. אמרה, לאברהם נתת בן למאה שנה ולשרה לתשעים שנה, לכך "עלץ לבי". מקורו של מדרש זה נעלם. ועיינו עוד מדרש שמואל, מהדורת באבער (לעיל הערה 13), ב, א, עמ' 47; רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על נביאים, נביאים ראשונים, מהדורת הימן ושילוני, שם, מלכים ב, רמז רלב, עמ' 537; רבינו שמעון מפראנקפורט דמיין, ילקוט שמעוני, חלק שני, נביאים ראשונים ואחרונים (לעיל הערה 36), חבקוק, רמז תקסג; מכיר בר אבא מרי, ילקוט המכירי: על ספרי עמוס עובדיה יונה מיכה נחום וחבקוק, מהדורת א' גראינוף, לונדון 1910, ספר חבקוק, ג, ב, עמ' 30.

41 ראו לעיל הטקסט ליד הערות 6-7. ועיינו עוד בין היתר בבלי, ברכות ט ע"ב (תלמוד בבלי: כתב יד מינכן [95] [לעיל הערה 2], עמ' 274); 'מדרש במדבר רבה' (לעיל הערה 3), ב, א, ד ע"ב; רבינו טוביה בר' אליעזר, מדרש לקח טוב, ספר שמות, מהדורת באבער (לעיל הערה 13), טו, יח, עמ' 99; שם, כ, יא, עמ' 138; ר' דוד העדני, מדרש הגדול, ספר שמות, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשט"ז, טו, יט, עמ' שיב; 'מדרש שלשה וארבעה', בתי מדרשות², כרך שני, מהדורת

הלכות גדולות מוזכר לראשונה הטעם ששמונה עשרה הברכות הן כנגד תפילת ההודיה של חנה, ומועמדת הקבלה פרטנית ביניהן.⁴² רעיון זה מוזכר אף בשמונה מקורות הבאים בספרות הראשונים ובספרות המדרשית המאוחרת.⁴³ בדומה למקורות הללו, אף במדרש תהלים נערכת הקבלה פרטנית בין שמונה עשרה ברכות העמידה למזמור כט בתהלים, אם כי בתבנית חיצונית שונה.⁴⁴ וכך נאמר בהלכות גדולות:

אמרין במערבא דאשכחן [שמצאנו] בתפלת חנה מעין שמונה עשרה כנגד מגן אברה' רמה קרני בה' (שמ"א ב, א) כנגד מחיה מתים 'ה' ממת ומחיה' (שם, פס' ו) כנגד האל הקדוש 'אין קדוש' כנגד חונן הדעת 'כי אל

ורטהימר וורטהימר (לעיל הערה 13), עמ' עב, אות סג; 'מדרש מנין', שם, עמ' עח, אות ז; ר' סעדיה בן דוד אלדמארי, מדרש הבאור, ספר בראשית שמות, מהדורת קאפח (לעיל הערה 13), בשלח, עמ' שנד. וראו עוד הרב מ"מ כשר, תורה שלמה, חלק ארבעה עשר, ניו-יארק תשי"א, שמות, פרק טו, עמ' 103-104, מאמר לח בביאור; שם, עמ' 155, מאמרים רכג-רכד בביאור. ועיינו עוד להלן הערה 51.

42 הלכות גדולות, ויניציאה ש"ח, הלכות ברכות, פרק חמישי, ו ע"א.

43 רבנו אברהם מנרבונא, ספר האשכול, מהדורת ש' אלבעק וח' אלבעק, חלק ראשון, ירושלים התרצ"ה, הלכות תפלה, עמ' 27-29. (והשוו לנוסח במהדורת אויערבך: רבנו אברהם מנרבונא, ספר האשכול, חלק ראשון, מהדורת צ"ב אויערבך, האלברשטאדט תרכ"ח, עמ' 19-20. ההתייחסויות בהמשך מאמר זה לספר האשכול הן למהדורת אלבעק ואלבעק); ספר הפרדס לרש"י, מהדורת ח"י עהרענרייך, בודאפעשט תרפ"ד, סימן רכח, עמ' שנד-שנה; רבינו טוביה בר' אליעזר, מדרש לקח טוב, ספר דברים, מהדורת פאדווא (לעיל הערה 7), פרשת ואתחנן, עמ' 11; הרב רבינו אלעזר בן יהודה, ספר הרוקח, [פאנו רס"ה], סימן שכו, בלא עימוד; רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על נביאים, נביאים ראשונים, מהדורת הימן ושילוני (לעיל הערה 10), שמואל א, רמז פ, עמ' 186-187; רבנו דוד אבודרהם, אבודרהם השלם, מהדורת ש' קרויזר, ירושלים תשכ"ג, עמ' קח; רבי ישראל אלנקאווה, מנורת המאור, חלק ב, הפרק השני בענין התפלה, מהדורת ה"ג ענעלאו, ניו-יורק תר"ע, סדר י"ח ברכות, עמ' 135-136; רבנו יצחק אבוהב, מנורת המאור, מהדורת 'פריס חורב ומ"ח קצנלנבוגן, ירושלים תשכ"א, הנר השלישי, הכלל השלישי, החלק הראשון, פרק ששה עשר [קו], עמ' 236-237. ראו עוד 'מדרש ויכולו', ספר הליקוטים, חלק שני, מהדורת א' הלוי גרינהוט, ירושלים [תרנ"ח], דברים, יב, יט ע"א-ע"ב; 'מדרש ילמדנו', ספר הליקוטים, חלק חמישי, מהדורת א' הלוי גרינהוט, ירושלים [תרס"א], ואתחנן, א, צז ע"ב; 'מדרש ילמדנו', ספר הליקוטים, חלק ששי, מהדורת א' הלוי גרינהוט, ירושלים [תרס"ג], חיי שרה, ו, פ ע"א-ע"ב. ועיינו עוד ח' בן-שמאי, 'מציאה אחת שהיא שתיים: פירוש האזינו לרב שמואל בן חפני ופירוש וישע לרב סעדיה גאון בכתב יד נשכח', קרית ספר סא, ב (תשמ"ו-תשמ"ז), עמ' 325-326.

44 מדרש תהלים, מהדורת באבער (לעיל הערה 3), כט, ב, עמ' 231-232. וראו לעיל הערה 7 והטקסט לידה.

דעות ה" (שם, פס' ג) הרוצה בתשובה 'ונכשלים אזרו חיל' (שם, פס' ד) מרבה לסלוח 'מוריד שאול ויעל' (שם, פס' ו) גואל ישראל 'שמחתי בישועתך' (שם, פס' א) רופא חולים 'מקים מעפר דל' (שם, פס' ח) מברך השנים 'שבעי בלחם' (שם, פס' ה) מקבץ נדחי 'רגלי חסידיו ישמר' (שם, פס' ט) אוהב צדקה ומשפט 'ה' ידין אפסי ארץ' (שם, פס' י) מכניע זדים 'ורשעים בחשך ידמו' (שם, פס' ט) מבטח לצדיקים 'קשת גבורים חתים' (שם, פס' ד) אלהי דוד ובונה 'וירן'! קרן משיחו' (שם, פס' י) שומע תפלה 'ואין צור כאלקינו'! (שם, פס' ב) עבוד' 'אל תרבו תדברו' (שם, פס' ג) הודאה 'יצא עתק מפיכם' (שם) שים שלום 'ויתן עוז למלכו' (שם, פס' י).

מקור הקטע מוזכר בהלכות גדולות כנובע מארץ ישראל, 'אמרין במערבא'. וכן הוא בספר הפרדס לרש"י ובאבודרהם השלם, שבזה האחרון נזכר מפורשות כי שאב את דבריו מהלכות גדולות. נראה כי מקור הקטע הוא מדרש ילמדנו,⁴⁵ וכי מקומו היה בראש סדר הקריאה הארץ ישראלית הפותח בכתוב 'ואבא היום אל העין' (בר' כד, מב).⁴⁶ בספר האשכול מיוחס מקור הרעיון לתלמוד הירושלמי. אין קטע זה מצוי בירושלמי שלפנינו, ונראה כי מחבר ספר זה ביאר את לשונו של בעל הלכות גדולות כמכוונת לירושלמי, אף שהיא מתייחסת למדרש ילמדנו.⁴⁷ במנורת המאור לר' יצחק אבוהב נזכר באורח דומה 'ואמרין בגמרא דבני מערבא' ובמדרש לקח טוב 'וחכמי ישראל אמרו'.⁴⁸ ברוקח מובאים הדברים בשם מדרש

45 עיינו באבער, 'מבוא', רבינו טוביה בר' אליעזר, מדרש לקח טוב, ספר בראשית (לעיל הערה 3), עמ' 20; ש' באבער, מדרש תנחומא הקדום והישן, מבוא התנחומא, ווילנא תרמ"ה, עמ' 87-86.

46 עיינו גרינהוט, 'מדרש ילמדנו', ספר הליקוטים, חלק ששי, (לעיל הערה 43), חיי שרה, ו, פ ע"א-ע"ב הערות 1-2; ל' גינצבורג, 'מאמר על הילמדנו', גנזי שעכטער, ספר א, קטעי מדרש והגדה, נויארק תרפ"ח, עמ' 488-489, המשחזר את הנוסח המקורי לדידו. וראו להלן הערה 50 והטקסט לידה.

47 ראו ספר הפרדס לרש"י, מהדורת עהרענרייך (לעיל הערה 43), עמ' שכד, הערה רכח; רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על נביאים, נביאים ראשונים, מהדורת הימן ושילוני (לעיל הערה 10), שמואל א, עמ' 186, הערה לשורה 30.

48 באבער מגיה נוסח זה להיות 'וחכמי [ארץ] ישראל אמרו'. ראו באבער, 'מבוא', רבינו טוביה בר' אליעזר, מדרש לקח טוב, ספר בראשית (לעיל הערה 3), עמ' 18, 20; באבער, מדרש תנחומא הקדום והישן, מבוא התנחומא (לעיל הערה 45), עמ' 87.

ויכולו, כאשר מחבר זה מכנה את מדרש ילמדנו בשם זה אף במקומות נוספים בחיבורו.⁴⁹ בציונים לילקוט שמעוני מוזכר מקור הקטע הנדון כ'למדנו'.

לאחר אזכור התפיסה הקושרת בין תפילת חנה לתפילת העמידה נאמר בהלכות גדולות: 'דאשכחן בתפלת חנה מעין שמונה עשרה'. לשון כיוצא בזו מופיעה בספר האשכול, בספר הפרדס לרש"י, במדרש לקח טוב, באבודרהם השלם ובמנורת המאור לר' יצחק אבוהב. במנורת המאור לר' ישראל אלנקאווה נזכר בפתיחת הדברים: 'ועוד לנו רמז לתפלת שמונה עשרה מתפלת חנה'. בסיום הקטע במנורת המאור לר' יצחק אבוהב נאמר: 'הא למדנו, כי תפלה זאת מובחרת בימות החול מכמה טעמים'.

ההקבלה במרבית המקורות מתייחסת לתפילת שמונה עשרה בכללותה, ולעומת זאת בראשי הקטעים ברוקח ובילקוט שמעוני מוזכרת השוואה זו בתור ראייה שאף נשים חייבות בתפילה. וכך נאמר ברוקח: 'בפר' ג' דברכות נשים חייבות בתפילה במדרש ויכולו יליף [לומד] מחנה שהיתה מתפללת י"ח ברכות'. רעיון זה מפורש יותר בילקוט שמעוני: "'ותתפלל חנה". מכאן אנו למדין שנשים חייבות בתפלה שכן חנה היתה מתפללת י"ח ברכות'.⁵⁰ לאחר הבאת ההקבלה הפרטנית מופיע בילקוט שמעוני המשפט המסכם הזה: 'הרי י"ח ברכות שהתפללה'.⁵¹

49 ראו באבער, 'מבוא', רבינו טוביה בר' אליעזר, מדרש לקט טוב, ספר בראשית, שם, עמ' 20; באבער, מדרש תנחומא הקדום והישן, מבוא התנחומא, שם, עמ' 87; ספר האשכול, מהדורת אלבעק (לעיל הערה 43), עמ' 28, הערה יז.

50 לדעת גינצבורג (לעיל הערה 46), שם, בעל הילקוט קיצר כאן את נוסח פתיחת דרשת ה'ילמדנו'. נוסח זה היה להשערתי כלקמן: 'למדנו רבינו, נשים ועבדים וקטנים מה הן חייבים בתפילה או לא. כך שנו רבותינו, נשים ועבדים וקטנים פטורין מקריאת שמע ומן התפלין וחייבין בתפלה [...] נשים מניין שנאמר "ותתפלל חנה" מכאן אנו למדין שנשים [...] (גינצבורג, שם, עמ' 488).

51 וראו את הנזכר במאור האפלה לרבינו נתנאל בן ישעיה על אודות מרים ושירת הנשים: "'ותען להם מרים' (שמ' טו, כא), למה לא אמרה מרים אלא ב"גאה גאה" (שם) לפי שקבלו הנשים עליהם מצות תפלה שהיא מנין "גאה גאה" (רבינו נתנאל בן ישעיה, מאור האפלה, מהדורת י' קאפח, ירושלים התשי"ז, עמ' ריט). רעיון זה קשור למוטיב ששמונה עשרה ברכות העמידה נתקנו כנגד שירת הים. ראו המקורות המוזכרים לעיל הערה 41, מ'רבינו טוביה בר' אליעזר' ואילך. וראו עוד את ביאורו של רב סעדיה גאון לשירת מרים, שבו מובא קישור בין מספר הפסוקים בשירה למניין שמונה עשרה ברכות, ומועלית ההשערה כי ייתכן שמרים אמרה את השירה כולה: 'ואפשר גם כן שמרים אמרה את השירה המונה יח פסוקים, פסוק פסוק. והנשים עונות על כל פסוק "שירו לה" כי גאה גאה סוס ורוכבו רמה בים" (שמ' טו, כא). וכך עושה

הכתובים המקראיים מתוך תפילת חנה קודמים במרבית המקורות לברכות העמידה שאליהן הם מושווים, אולם בהלכות גדולות ובספר האשכול קודמים נוסחי הברכות לתיבות הראיה מתפילת חנה. ברכות 'עבודה' ו'הודאה' מופיעות במרבית הקטעים בכינוייהן, למעט הרוקח וילקוט שמעוני.⁵² בהלכות גדולות ובספר האשכול ברכות 'בניין ירושלים' ו'צמח דוד' נכללות יחדיו כברכה אחת: ברכת 'אלהי דוד ובונה ירושלים'. הדעה המקובלת היא שצירוף ברכות אלו נעשה בארץ ישראל לאחר התקבלות 'ברכת המינים', כדי שמספר הברכות יוסיף להיות שמונה עשרה.⁵³ בספר הפרדס לרש"י, במדרש לקח טוב, ברוקח, במנורת המאור לר' יצחק אבוהב, ובילקוט שמעוני מוזכרת בשם או בכינוי אחת מהן בלבד. באבודרהם השלם ובמנורת המאור לר' ישראל אלנקאווה מוזכרות שתי הברכות בנפרד, ומניינן הכולל של הברכות הוא אפוא תשע עשרה.⁵⁴

גופי ההקבלות בין תפילת חנה לבין ברכות העמידה ותוכנן הם ברובם זהים, אף כי קיימים שינויים אחדים. שינוי אחד הראוי לציון נוגע לברכת 'רופא חולי עמו ישראל', שבמנורת המאור לר' ישראל אלנקאווה ובאבודרהם השלם מופיעה תוספת. וכך נזכר במנורת המאור: 'ח' מקים מעפר דל, כנגד רופא חולי עמו ישראל, שנא' "מדוע אתה ככה דל בן המלך" (שמ"ב יג, ד), וכת' "מדלה יבצעני" (יש' לח, יב). באבודרהם השלם מופיע הכתוב משמואל ב בלבד.

במנורת המאור לר' ישראל אלנקאווה מובאות בנוגע לברכות אחדות תיבות ראייה אחרות בהשוואה ליתר המקורות:

שליח ציבור, שאומר ברכה משמונה עשרה, והציבור עונה אחרי כל ברכה אמן' (פירושי רב סעדיה גאון לספר שמות, מהדורת י' רצהבי, ירושלים תשנ"ח, טו, כא, עמ' סד). וראו עוד שם, טו, א, עמ' סג: 'נתחייבו הבריות לומר שמונה עשרה ברכות בכל יום, כי לא נשתייר מי שיאמר שירה. כי אם תספור כלל אותיות "גאה גאה" יהיו שמונה עשרה'.

52 במדרש לקח טוב (רבינו טוביה בר' אליעזר, מדרש לקח טוב, ספר דברים, מהדורת פאדווא [לעיל הערה 7]), שם, חסר כינוי ברכת 'עבודה', אף שהברכה שלאחריה קרויה 'הודאה', או עצם נוסחה. יוער כי ברוקח (הרב רבינו אלעזר בן יהודה, ספר הרוקח [לעיל הערה 43]), שם, חסר אזכור ברכת 'שומע תפילה', ומובאות התיבות 'אין צור כאלדינו' (שמ"א ב, ב) בלבד.

53 ראו י' לוגר, תפילת העמידה לחול על פי הגניזה הקהירית, ירושלים תשס"א, עמ' 150-165.

54 בעל עניין הוא לבחון את נוסחי הברכות המשתקפות בכלל המקורות הנדונים, אולם עיון כולל בהם חורג ממסגרת זו.

י"ב 'יחתו מריביו' (שמ"א ב, י), כנגד שובר אויבים ומכניע זדים. י"ג 'ה' מוריש ומעשיר משפיל אף מרומם' (שם, פס' ז), כנגד משען ומבטח לצדיקים. י"ד 'עד עקרה ילדה שבעה' (שם, פס' ה), כנגד בונה ירושלם, שנא' 'רני עקרה לא ילדה' (יש' נד, א), וכת' 'ואמרת בלבבך מי ילד לי את אלה' (שם מט, כא). ט"ו 'וירם קרן משיחו' (שמ"א ב, י), כנגד מצמיח קרן ישועה [...] י"ז 'משפיל אף מרומם' (שם, פס' ז), כנגד עבודה ששוחין במודים. י"ח 'מאשפות ירים אביון' (שם, פס' ח), כנגד הודאה.

בנוסח כפי שמופיע באבודרהם השלם מובאות בנוגע לשתי ברכות הצלעות השניות של הכתובים המופיעים ביתר המקורות: "ורעבים חדלו" (שמ"א ב, ה) מברך השנים [...] "ונכשלים אזרו חיל" (שם, פס' ד) משען ומבטח לצדיקים. התיבות 'ונכשלים אזרו חיל' מופיעות בכל המקורות כמילות ראייה לברכת 'הרוצה בתשובה', ותמוהה אפוא הבאתן הנוספת אף במקום זה.⁵⁵

הקבלה אחרת בין תפילת העמידה לחנה מופיעה ביצירתו של ש"י עגנון הדום וכסא, המעלה את מקצת דברי ימי ישראל. תשע עשרה ברכות העמידה הן כנגד שנות עקרותה של חנה, ו'ברכת המינים' נתקנה כנגד המוצאות אותה גופה, וזאת בהמשך למגמה הקושרת בין תפילתה לתפילת העמידה:

כל אותן תשע עשרה שנה היתה חנה מתפללת על בנים, וכנגדן התקינו אנשי כנסת הגדולה שמונה עשרה ברכות. והרי תשע עשרה הן, אלא ברכת המינים הוסיפו חכמים, על שהיו מכעיסין את חנה, שהיו מלעיזים שאין הקדוש ברוך הוא רואה בעלבון הנעלבים. ועל אותו הדבר נאמר, והיה כי הרבתה להתפלל לפני ה', שאין לך דבר שצריך לתפילה מרובה כצערו של צדיק, שרואה שממעטים בכבודו של מקום כאילו חס ושלוש אין ישועתה לו באלקים[!].⁵⁶

55 וראו עוד רבנו יצחק אבוהב, מנורת המאור, מהדורת פריס חורב וקצנלבוגן (לעיל הערה 43), עמ' 237, הערה 25.

56 ש"י עגנון, לפני מן החומה, ירושלים תשל"ו, עמ' 160. ראו עוד את מהדורתו המוערת של ה' ויס, קול הנשמה, [רמת-גן] תשמ"ה, עמ' 174. ועיינו עוד ש"י עגנון, 'חכמת נשים', מעצמי אל עצמי, ירושלים תשל"ו, עמ' 296, המציין את גדולתן של נשים מתקופת המקרא ומן התקופה הבתר-מקראית, ובכללן חנה: 'שמא דור המדבר דור דעה שראו כל הנסים והגבורות שעשה הקדוש ברוך הוא לישראל, יציאת מצרים וקריעת ים סוף, שלו ובאר ומן, מלחמת עמלק ומתן

שני משכי עקרות מיוחסים לחנה במקורות הספרות המדרשית. בפסיקתא רבתי נזכר שהיא הייתה עקרה במהלך תשע עשרה שנה,⁵⁷ ובסדר אליהו רבה נאמר שהייתה עקרה במשך תשע עשרה שנה ושישה חודשים.⁵⁸ במדרש שמואל מובא שחנה נפקדה בת מאה ושלושים, בדומה ליוכבד,⁵⁹ כאשר לפי עמדה זו הרואה בהולדת שמואל עניין נסי של ממש שלא כדרך הטבע, נראה שנפקדה בגיל מבוגר ביותר.

במקומות אחדים בכתביו של ר' אלעזר מוורמייזא, וכן בשורת מקורות המאוחרים לו בספרות הראשונים,⁶⁰ נזכר כי מניין מילות החתימות של ברכות תפילת

- תורה, שמה נשים באותו דור בלבד זכו לגדולה שכזו [...] והרי חנה אשת אלקנה אמו של שמואל הרמתי, שלמדנו שמונה עשרה ברכות מתפילתה'. וראו עוד לעיל הערה 13.
- 57 פסיקתא רבתי, מהדורת איש שלום (לעיל הערה 14), כי פקד ה' את חנה, קפא ע"א. מקבילה: רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על נביאים, נביאים ראשונים, מהדורת הימן ושילוני (לעיל הערה 10), שמואל א, רמז פט, עמ' 197.
- 58 סדר אליהו רבה, מהדורת מ' איש שלום, ווינא תרס"ב, יח, עמ' 99. מקבילה: רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על נביאים, נביאים ראשונים, מהדורת הימן ושילוני, שם, רמז עח, עמ' 183-184.
- 59 מדרש שמואל, מהדורת באבער (לעיל הערה 13), ד, א, עמ' 55. מקבילה: רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על נביאים, נביאים ראשונים, שם, רמז פ, עמ' 186.
- 60 ראו רבנו אלעזר מגרמייזא, פירושי סידור התפילה לרוקח, חלק ראשון, מהדורת מ' הרש"ר וי"א הרש"ר, ירושלים תשנ"ב, עמ' שנט, שסד; רבנו אלעזר מגרמייזא, שם, חלק שני, עמ' תנו; הרב רבינו אלעזר בן יהודה, ספר הרוקח (לעיל הערה 43), שורש זכייית השם, בלא עימוד. למניין קיג מילות חתימות הברכות עיינו רבנו אלעזר מגרמייזא, פירושי סידור התפילה לרוקח, חלק שני, שם, עמ' תפג; רבנו אלעזר מגרמייזא, הגדה של פסח ושיר השירים עם פירוש הרוקח, מהדורת מ' הרש"ר, ירושלים שדמ"ת, עמ' מז. וראו עוד רבנו אלעזר מגרמייזא, פירושי סידור התפילה לרוקח, חלק ראשון, שם, עמ' צ. הרעיון הקושר בין מניין מילות חתימות ברכות תפילת העמידה למניין מילות תפילת ההודיה של חנה מובא עוד במקורות האלה: רבינו אלעזר מגרמייזא, פירוש הרוקח על התורה, חלק שני, שמות – ויקרא, מהדורת שי"ח קניבסקי, בני ברק תשס"א, מהדורה מתוקנת, שמות מ, לג, עמ' קצז-קצח. (פירוש זה יוחס במשגה לר' אלעזר מוורמייזא. עיינו י' דן, "פירוש התורה לר' אלעזר מגרמייזא", קרית ספר נט, ב-ג [תשמ"ד], עמ' 644; י' גליס, 'רשימת כתבי היד של בעלי התוספות על התורה', תוספות השלם: אוצר פירושי בעלי התוספות, חלק א, בראשית – נח, מהדורת י' גליס, ירושלים תשמ"ב, עמ' 21; י' גליס, 'רשימת ספרים מודפסים של בעלי התוספות על התורה', שם, עמ' 18). והשוו תוספות השלם: אוצר פירושי בעלי התוספות, חלק י, כי תשא – ויקהל – פקודי, השלמות לספר שמות, מהדורת י' גליס, ירושלים תשנ"ה, שמות מ, כא, עמ' רנו-רנז, אות ד); [ר' יצחק בן יוסף מקורביל], ספר עמודי גולה: הנקרא ספר מצות הקצר, [קושטנדינא רס"ט-רע"ו?], מצות עשה יא, בלא עימוד; ר' מאיר הכהן, הגהות מימוניות, משנה תורה להרמב"ם, [קושטנדינא רס"ט], אהבה, הלכות תפלה, פרק רביעי, ח ע"ב; רבינו משה ב"ר

העמידה של חול הוא קיג, כנגד תפילת חנה מן התיבות 'עלץ לבי' עד 'משיחו', וכן המילה 'לב' מוזכרת קיג פעמים בחמשת חומשי התורה⁶¹ להורותנו כי דרושה כוונה בתפילה. וכך נאמר בפירושי סידור התפילה לרוקח, בביאור ברכת 'שים שלום': 'כשתמנה כל חתימת של תפלת י"ח, עולה לקי"ג תיבות, נגד תפלת חנה מן "עלץ לבי" (שמ"א ב, א) עד "משיחו" (שם, פס' י) קי"ג תיבות, וכן קי"ג לב בחומש, לכיין התפלה מלב'.⁶²

אמירת פרשת חנה ותפילתה בתפילות רשות

לפרשת חנה ולתפילת ההודיה שנשאה נודעים אף שימושים ליטורגיים אחדים של רשות. תפילת ההודיה של חנה נאמרת בחלק מקהילות ישראל, בעיקר בעדות המזרח וכן לפי מנהג ארץ ישראל, מדי בוקר בבוקרו קודם ברכות השחר מתוך ההכרה בערכה כיסוד לתפילת שמונה עשרה.⁶³ ר' אלישע חאביליו מצייין עוד

יקותיאל, ספר התדיר, מהדורת מ"י הכהן בלוי, ניו-יורק תשנ"ב, סימן ד, סדר תפלות וזמניהם, עמ' קפח; רבינו יעקב ב"ר אשר, פירוש בעל הטורים על התורה⁷, בראשית – שמות, מהדורת י"ק רייניץ, ירושלים תשנ"ו, כרך א, שמות מ, כא, עמ' רסג-רסה; רבינו יעקב בן אשר, ארבעה טורים השלם, טור אורח חיים, א, א-קכז, ירושלים התש"נ, סימן קא, א, עמ' שפא; ר' אהרן הכהן מלוניל, ארחות חיים, מהדורת י"ד שטיצברג, ירושלים תשט"ז, הלכות תפלה, לו, עמ' לד; כל בו, [איטליה ר"ן לערך], סימן יא, בלא עימוד; ר' יוסף קארו, בית יוסף, ארבעה טורים השלם, טור אורח חיים, שם, סימן קא, עמ' שפא.

61 התיבה 'לב' על נטיותיה מופיעה בחמשת חומשי התורה קבא פעמים. ראו עוד בעניין זה י"ק רייניץ, רבינו יעקב ב"ר אשר, פירוש בעל הטורים על התורה⁷, שם, עמ' רסה, הערה 22.
62 רבנו אלעזר מגרמיזא, פירושי סידור התפילה לרוקח, חלק ראשון, מהדורת הרש"ר והרש"ר (לעיל הערה 60), עמ' שנט.

63 ראו בין היתר: ר' אלישע חאביליו, עבודת התמיד, ליוורנו [תקנ"ד], לג ע"ב; ר' חיים יוסף דוד אזולאי, יוסף אומץ, ליוורנו תקנ"ח, סימן סו, מט ע"ב; ר' יעקב רקה, שערי תפלה, ליוורנו [תר"ל], י ע"א, 'בשבח אמירת איזה בקשות', אות א; שם, ע"ב, אות ו; ר' אברהם כלפון, לקט הקציר, [ירושלים] התשנ"ב, סימן ו, כז, עמ' נא-נב; ר' יעקב יצחקי, מחזור אהלי יעקב, כרך ראשון, אהל העדות, ירושלים התרס"ח, סז ע"א; ר' שם טוב גאגין, כתר שם טוב, קידאן התר"צד, עמ' ב-ג; י' גליס, מנהגי ארץ-ישראל², ירושלים תשנ"ד, הלכות ברכות השחר ושאר ברכות, עמ' כא-כב; H.C. Dobrinsky, *A Treasury of Sephardic Laws and Customs*², Hoboken, N. J. 1988, pp. 171, 181, 185, 195, 210, 431, 432, 434 פוזיילוב, 'ממנהגיהם של יהודי בוכארה', א' וסרטייל (עורך), ילקוט מנהגים: ממנהגיהם של שבטי ישראל³, ירושלים תשנ"ו, עמ' 192; ג' פוזיילוב, 'ממנהגיהם של יהודי מצרים', שם, עמ' 399; ש' דנינו, 'ממנהגיהם של יהודי מרוקו', שם, עמ' 434; א' עדס, דרך ארץ: [חלק "אורח חיים"], מנהגי ארם צובה (חלב), בני ברק ה'תש"נ, עמ' טו, נב; ד' סטבון, קונטרס עלי הדס:

בנוגע לסגולות אמירתה כי אפשר 'שהוא ג"כ [גם כן] כדי להעלו' בזכרוננו גדולותיו ית' שהוא משפיל ומרים ומשמח בישועתו [...] וכמו ששמח לחנה שנתן לה בן שנתקבלה תפלתה'. כמו כן, הוא כותב שבכוחה של אמירה זו להכרית את החיצונים המעכבים את התפילה 'במה שסיימ' חנה בתפלתה דכתי' ה' יחתו מריביו עליו בשמים" (שמ"א ב, י) וכו'.⁶⁴ שורשו של מנהג זה של אמירת 'ותתפלל חנה' אינו ידוע לאשורו,⁶⁵ והשתלשלותו ותפוצתו טרם זכו במחקר לכל הידרשות של ממש.

בחיבורו שני לוחות הברית מציין ר' ישעיה הורוויץ את דברי רבנו בחיי בביאורו לפרשת יתרו שראוי כי האישה תתפלל לה' בשעת הדלקת נרות שבת שייתן לה בנים מאירים בתורה, משום שהתפילה נשמעת יותר בעת עשיית מצוות, ובזכות נר שבת שהוא אור תזכה לבנים בעלי תורה הנקראת 'אור'.⁶⁶ בהקשר לכך כותב ר' ישעיה הורוויץ: 'ואני קבלתי שתקרא האשה בזאת הפעם ההפטר דראש השנה של חנה עד וירם קרן משיחו'.⁶⁷ אמירת הפרשה המקראית של חנה הנקראת כהפטר יומו הראשון של ראש השנה לאחר הדלקת נרות שבת מוזכרת אפוא כדוגמה פרטית וספציפית של טקסט ליטורגי ראוי אשר בכוחו להועיל לזכייה בבנים יודעי תורה. יוער כי דעתו זו של רבנו בחיי שבה ממליץ הוא להתפלל על הבנים בעת הדלקת נרות אינה מקורית לו, ויסודה בדברי רבנו יונה גרונדי בחיבורו **אגרת התשובה**.⁶⁸

אסיפת מנהגי הלכה של ק"ק תונס, ירושלים תשס"ג, פרק ב, אות ג, עמ' טז; ר' בן ציון מוצפי, שו"ת מבשרת ציון, חלק א, ירושלים התשס"ה, חלק אורח חיים, סימן ח, עמ' יט-כ.

64 ר' אלישע חאביליין, עבודת התמיד, שם.

65 ר' שם טוב גאגין, כתר שם טוב (לעיל הערה 63), עמ' ג, אות ה. לאחר תפילת חנה נאמרים פסוקים מלוקטים אחדים, וגאגין מציין בעניינם כי הם 'נתקנו ע"י אנשים מקובלים מזמן האר"ז'.

66 רבנו בחיי, ביאור על התורה, כרך שני, שמות ויקרא, ירושלים תשכ"ז, מהדורת ח"ד שעוועל, שמות יט, ג, עמ' קסז-קסח.

67 ר' ישעיה הורוויץ, שני לוחות הברית, אמשטרדם [ת"ט], מסכת שבת, פרק נר מצוה, קלב ע"ב.

68 רבינו יונה גרונדי, אגרת התשובה, פראג קר"נו, הדרש השלישי, בלא עימוד. ראו עוד י"מ תא-שמע, 'חסידות אשכנז בספרד: רבנו יונה גירונדי - האיש ופועלו', גלות אחר גולה: מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופ' חיים בינארט למלאות לו שבעים שנה, א' מירסקי, א' גרוסקמן, י' קפלן (עורכים), ירושלים תשמ"ח, עמ' 177-178 [=י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ב. ספרד, ירושלים תשס"ד, עמ' 126-127].

ר' ישעיה הורוויץ אינו מוסר את מקורה של הנהגה זו, וככל הידוע זו העדות הכתובה הראשונה באשר לנוהג זה. אף אם מנהג זה נהג בחוגים מסוימים קודם לכן, בעקבות ההשפעה הרבה שנודעה לחיבורו זה⁶⁹ אין כל ספק שהוא קנה שביטה ואחיזה רחבות הרבה יותר.⁷⁰

מנהג זה מובא אף בספרי המפתח והקיצור של שני לוחות הברית.⁷¹ במצורף לכסף לר' שמואל צורף, שהוא ספר קיצור של שני לוחות הברית על פי הסדר, שראה אור בשנת תמ"א (1681), נזכר: 'האשה בשעת הדלקה תקרא ההפטר דר"ה של חנה עד וירם קרן כו'.⁷² במראת הצדק לר' ישראל בן משה מענדלש, שראה אור בשנת תמ"ב (1682), שהוא ספר מפתח לשני לוחות הברית, נזכר נוהג זה בלשון קרובה אף היא למובא בחיבורו של ר' ישעיה הורוויץ: 'וקבלה בידו שהאשה תקרא בזאת הפע' הפטורה דר"ה של חנה עד "וירם קרן משיחו".⁷³ הנוהג הנדון מובא אף בקיצור שני לוחות הברית לר' יחיאל מיכל עפשטיין, שראה אור בשנת תנ"ג (1693), חיבור שנהפך פופולרי ונדפס פעמים רבות הן בנוסחו העברי והן בתרגומו ליידיש, כמנהג שהיה נקוט בפועל בקרב מקצת הנשים: 'יש נשים שנוהגין לומר אחר ההדלק' הפטורה דר"ה של חנה עד "וירם קרן משיחו".⁷⁴ במעיל שמואל לר' שמואל דוד אוטולינגו, שהוא ספר קיצור ומפתח לשני לוחות הברית הערוך לפי סדר הטורים והשלחן ערוך, חיבור שיצא לאור בדפוס בשנת תס"ו (1706), מופיע גם כן נוסח קרוב למובא בשני לוחות הברית: 'וקבלה יש שתקרא האשה בזאת הפעם הפטורה של חנה עד "וירם קרן משיחו".⁷⁵

69 ראו ז' גריס, ספרות ההנהגות, ירושלים תש"ן, עמ' 17-18, 55-63.
 70 על הנהגה נוספת המוזכרת לראשונה בחיבורו של ר' ישעיה הורוויץ שני לוחות הברית, עיינו בפירוט י' לוי, 'סעודת אסתר', מועד טו (תשס"ה), עמ' 94-109.
 71 על ספרי קיצור שני לוחות הברית ראו גריס (לעיל הערה 69), שם.
 72 ר' שמואל צורף, מצורף לכסף, פרנקפורט דאדרה אמת[!], מו ע"ב.
 73 [ר' ישראל בן משה מענדלש], מראת הצדק, אמשטירדם בת"ם, ה ע"א.
 74 ר' יחיאל מיכל עפשטיין, קיצור שני לוחות הברית, פירדא [תנ"ג], ענין הדלקת נרות, מט ע"א.
 75 ר' שמואל דוד אוטולינגו, מעיל שמואל: והוא קיצור ומפתח ספר שני לוחות הברית, ויניציאה [תס"ו], הלכות שבת, אות ל, מו ע"ג. בחיבורו של ר' דוד לידא, יד כל בו, פרנקפורט דמיין [תפ"ז], חיבור המביא פסקי הלכות ותפילות משני לוחות הברית, אין התייחסות לענייננו.

תפילת ההודיה של חנה בלבד – ולא פרשתה הנקראת כהפטרות יומו הראשון של ראש השנה – מצויה לדוגמה בקובצי תפילות רשות לנשים מאיטליה כחלק מסדר הדלקת נרות שבת. הכוונה הן לקבצים שיצאו לאור בדפוס, כגון ספר אשת חיל,⁷⁶ והן לכתבי יד של תפילות נשים מהמאות השמונה עשרה והתשע עשרה,⁷⁷ אשר מאה מהם לערך נשתמרו באוספים שונים. יש מכתבי היד אשר מופיעות בהם לאחר נוסח תפילת חנה בקשות אישיות קצרות. נוסח אחד של תחינה פרטית כזו הוא: 'הי רצון מלפניך ה' אלדי ואלדי אבותי כשם ששמעת לקול תפלת אמתך חנה כן תשמע תפילתי אמן כן יהי רצון'.⁷⁸ גרסה אחרת היא: 'אחלה פני אל כשם שענה לחנה בתפלתה כך יענה אותי בתפילתי'.⁷⁹

בחיבור הקבלי האנונימי חמדת ימים⁸⁰ נאמר כי מנהג 'טוב לנשים יקרות שבירושלי' לאמר בעת עלות את הנרות מקראי קדש שבתפלת חנה 'ותתפלל חנה' עד 'וירם קרן משיחו'. המחבר מוסיף כי טעם אפשרי לנוהג זה הוא כי עיקר הפרשה הוא שבחא דמטרוניתא, ועל כן יאה לערוך לפניו מקראי קודש אלו בעת

76 ר' יצחק די פאס, ספר אשת חיל, ליאורני [תקי"ד], ג ע"ב-ד ע"א; ר' יעקב חי מילדולה, ספר אשת חיל, ליאורני [תקכ"ג], ג ע"א-ע"ב; ר' יעקב חי מילדולה, ספר אשת חיל, ליוורנו [תקפ"ד], ג ע"א-ע"ב.

77 ראו לדוגמה סדר תפלות: נדה. חלה. הדלקה לאשה בעולת בעל בעת הריונה ובעת לדתה ובעת כי תטהר מטמאתה: נכתב בשנת ה'תקמ"ו' לתשוקת מרת יהודית קוצר כהן; כתב יד ניו-יורק – בית המדרש לרבנים 4371 (סרט 25273 במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים), עמ' 13-14. חלקים מכתב יד זה פורסמו. לתפילת חנה ראו: N.B. Cardin, *Out of the Depths I Call to You*, Northvale, New Jersey 1992, pp. 23, 25 השייכות לנשים להתפלל כל אחד בזמנה, כתב יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים Heb. 8° 873, 3 ע"א (כתב יד זה הועתק בידי יחזקאל בר משה ברגיד בשנת התקע"ז [1817]); [אין כותרת], כתב יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים Heb. 8° 5339, 2 ע"ב-3 ע"א (המאות השמונה עשרה-תשע עשרה); [אין כותרת], כתב יד לונדון – ולמדונה 81 (סרט 45760 במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים), דף 23 ע"א-24 ע"א. (כתב יד זה אינו מתוארך. לתיאורו ראו B. Richler, *The Hebrew Manuscripts in the Valmadonna Trust Library*, [London] 1998, pp. 95, 97, #174.

78 [אין כותרת], כתב יד לונדון – ולמדונה 81, שם, 24 ע"א.

79 נוסח זה מופיע בין היתר בכתבי היד האלה: סדר תפילות השייכות לנשים להתפלל כל אחד בזמנה, שם, 3 ע"א; [אין כותרת], כתב יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים Heb. 8° 5339 (ראו לעיל הערה 77), 3 ע"א.

80 חמדת ימים ח"א, אזמיר [תצ"ב], מה ע"ג.

הדלקת הנרות. עניין זה הועתק מתוך חמדת ימים לחיבורים שונים, ובהם חסד לאברהם לר' אברהם טוביאינה.⁸¹

ר' שלמה גאנצפריד מזכיר בחיבורו קיצור שלחן ערוך⁸² כי אמירת הפטרת יומו הראשון של ראש השנה לאחר הדלקת נרות שבת היא סגולה הן לאישה 'קשת רוח בגידול בנים' והן לאישה שאין לה בנים כלל. הוא אף כותב כי ראוי שהאישה תבין את שהיא אומרת ותאמר זאת בכוונה. מדברי ר' ישעיה הורוויץ בשני לוחות הברית עולה כי אמירת פרשת חנה ביכולתה לסייע לכלל הנשים המבקשות לזכות בבנים המאירים בתורה, ואילו ר' שלמה גאנצפריד משייכה לשתי קטגוריות בלבד; נשים המגלות חוסר סבלנות בגידול ילדים ונשים שטרם העמידו צאצאים.⁸³ ר' חיים ישעיה הכהן האלברסברג (תר"ד–תר"ע [1844–1910]) מוסיף על הנאמר בקיצור שלחן ערוך בכתבו כי יש לכל אישה לנהוג כן, ועל ידי זה יזכו לבנים תלמידי חכמים.⁸⁴ גישה שאינה מצמצמת את אמירת פרשת חנה הנקראת כהפטרת יומו הראשון של ראש השנה לנשים מסוג מסוים, מצויה באזכורו הראשון של נוהג זה בידי ר' ישעיה הורוויץ. ר' חיים ישעיה הכהן האלברסברג מציין עוד כי יש בעיר הקודש ירושלים קבלה בנוגע להנהגה זו מהאר"י.

יש אף להעיר כי באחת מגרסאות התפילה הפרטית המיוחסות לחנה בבבלי ברכות⁸⁵ היא מעידה על עצמה ששמרה חלה, נידה והדלקת הנר,⁸⁶ ובמקבילה

81 ר' אברהם טוביאינה, חסד לאברהם, אזמיר [תקכ"ד], עולת שבת, ו ע"ב. וראו אף ר' רחמים נסים יצחק פאלאג'י, יפה ללב, ח"ב, אזמיר [תרל"ו], סימן רסג, ו, יג ע"ד.

82 ר' שלמה גאנצפריד, קיצור שלחן ערוך, אונגוואר [תרכ"ד], סימן עה, ב, נז ע"א. וראו עוד שבת ליפשיטץ, סגולות ישראל, מונקאטש [תרס"ה], מערכת ב, אות לה, יג ע"ב; ר' יעקב חיים [סופר], שולחן ערוך אורח חיים... עם ס' כף החיים ח"ד, ירושלם פר"ת, ס' רסג, לז ע"א, אות לד. הציורף 'קשת רוח' מופיע בפרשת חנה (שמ"א א, טו). וראו בהמשך הדברים בסמוך.

83 אפשר להעלות את ההשערה כי חל שיבוש במילה 'יקרות' במקור שנשאב מתוך חמדת ימים והוא הובן כ'עקרות'.

84 ר' חיים ישעיה הכהן, 'קונטרס זר זהב', ספר תהלים: עם פרש"י ז"ל ופירוש תוספת חיים, לובלין 1887, פרק א, אות ו, קכג ע"א. ועיינו עוד שבת ליפשיטץ, סגולות ישראל (לעיל הערה 82), המזכיר את הנאמר ב'קונטרס זר זהב'.

85 בבלי, ברכות לא ע"ב (תלמוד בבלי: כתב יד מינכן [95] [לעיל הערה 2], עמ' 287. מקבילות: פסיקתא רבתי, מהדורת איש שלום (לעיל הערה 14), כי פקד ה' את חנה, קפ ע"א; מדרש שמואל, מהדורת באבער (לעיל הערה 13), ב, ו, עמ' 49; רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על נביאים, נביאים ראשונים, מהדורת הימן ושילוני (לעיל הערה 10), שמואל א, רמז עח, עמ' 179. נוסח תפילה דומה מיוחס לאסתר. ראו מדרש תהלים, מהדורת באבער (לעיל הערה 3), כב, טז, עמ' 188; רבינו שמעון מפראנקפורט דמיין, ילקוט שמעוני, חלק שלישי, כתובים (לעיל

בפסיקתא רבתי היא מטעימה שהייתה זהירה בקיומן. נראה שיסודו של המנהג לומר את פרשת חנה הנקראת כהפטרת יומו הראשון של ראש השנה, או את תפילת ההודיה שלה לבדה, לאחר הדלקת נרות שבת כרוך בין היתר בעובדה שמיוחסות לה שמירת מצווה זו והקפדה על קיומה.

תפילת ההודיה של חנה נישאת במסגרת מרבית סדרי התיקון לשביעי של פסח.⁸⁷ סדר זה נתחדש בחוגי מקובלים בצפת, אולם במקורות הראשונים המציינים נהג זה אין מוזכר סדר קריאה קבוע. כך בהנהגות ר' אברהם גאלנטי, תלמידו של ר' משה קורדובירו, נאמר כי בליל שביעי של פסח עומדים בחצות הלילה וקוראים עד קריעת ים סוף שבמדרש ויושע, 'ומרננין ברנה של תודה עד הבוקר ואומרים בקשות', ובסיום אומרים את מזמור 'בצאת ישראל ממצרים' (תה' קיד).⁸⁸ ר' יעקב צמח כותב בחיבורו נגיד ומצוה כי טוב לקום קודם אשמורת הבוקר ולקרוא את סוד קריעת ים סוף והשירה בזהר.⁸⁹

בחיבורו של ר' יהודה פרץ שערי רחמים,⁹⁰ שראה אור בשנת ת"ע (1710), מופיע סדר לימוד לליל שביעי של פסח, הכולל את אמירת עשר השירות המנויות בראש תרגום שיר השירים, הכולל את תפילת ההודיה של חנה, וכן אמירות נוספות מן

הערה 3), רמז תרפה; מכיר בר אבא מרי, ילקוט המכירי על ספר תהלים, חלק ראשון, מהדורת ש' באבער, ברדיטשוב תר"ס, כב, ד, עמ' 149. וראו עוד מכילתא דרבי ישמעאל,² מהדורת ח"ש האראוויטץ ו"א רבין, ירושלים תש"ל, יתרו, מסכתא דעמלק, פרשה א, עמ' 189; רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על נביאים, נביאים ראשונים, מהדורת הימן ושילוני, שם, יהושע, רמז י, עמ' 16. ועיינו עוד לוין כ"ץ (לעיל הערה 1), עמ' 130-131; רוזן-צבי (לעיל הערה 1), עמ' 683-685; 'לוין, 'על חטא חוה ותיקונו: הדרן למסכת נידה', הצופה, יום שישי, ט"ז באדר א תשס"ה, 25 בפברואר 2005, סופרים וספרים, עמ' 12, 14.

86 ראשי תיבותיהן של המילים 'חלה נידה הדלקת (הנר)' או 'חלה נידה הדלקה' יוצרים את השם 'חנה'. קישור זה אינו נזכר במפורש בספרות המדרשית, אולם מוזכר בספרות הפרשנית בימי הביניים. ראו בין היתר תוספות השלם: אוצר פירושי בעלי התוספות, מהדורת י' גליס, חלק ו, שמות – וארא, ירושלים תשמ"ז, עמ' ס, אות ט; עמ' קכד, אות ד; עמ' קכה, אות יא.

87 ראו בהרחבה מ' בניהו, 'סדר התיקון לשביעי של פסח', קרית ספר נב, ד (תשל"ח), עמ' 818-833.

88 'מנהגים טובים וקדושים הנהגים בא"י הועתקו מכתבת יד החכם השלם כמוהר"ר אברהם גלנטי יחי' היושב בצפת תוב"ב ל"א', S. Schechter, *Studies in Judaism, Second Series*, Philadelphia 1908, p. 295.

89 ר' יעקב חיים צמח, נגיד ומצוה, אמשטרדם בעת[!], סג ע"ב.

90 ר' יהודה פרץ, שערי רחמים, ויניציאה ע"ת, ב ע"א, עב ע"א-ע"ב.

המקרא, מן המשנה ומן הזהר. במקורות שונים בספרות המדרשית, למן הספרות התנאית, וכן בתרגום שיר השירים נמנות השירות השונות,⁹¹ וקיימים שינויים בין המקורות באשר לשירות הנכללות. תפילת חנה מנויה בתרגום שיר השירים בלבד.⁹² השירות הבאות בתרגום שיר השירים, שזמנו אינו ידוע לאשורו אולם נראה שנתחבר לא יאוחר מהמאה העשירית,⁹³ הן: שירת אדם הראשון כשנמחל לו עוונות – 'מזמור שיר ליום השבת' (תה' צב); שירת הים; שירת הבאר; שירת האזינו; שירת יהושע בגבעון (יהו' י, יב); שירת ברק ודבורה; שירת חנה; שירת דוד; שיר השירים; והשירה שעתידים בני הגלויות לומר בעת שייצאו מהגלות. וכך

91 מכילתא דרבי ישמעאל², מהדורת האראוויטץ ורבין (לעיל הערה 85), בשלח, מסכתא דשירה, פרשה א, עמ' 116-118 (מקבילות: רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על התורה, ספר שמות, כךך ראשון: שמות – יתרו, מהדורת ד' הימן ו' שילוני, ירושלים תשל"ז, בשלח, רמז רמב, עמ' 307-309; רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על נביאים, נביאים ראשונים, מהדורת הימן ושילוני [לעיל הערה 10], יהושע, רמז כ, עמ' 58-59; רבינו טוביה בר' אליעזר, מדרש לקח טוב, ספר שמות, מהדורת באבער [לעיל הערה 13], טו, א עמ' 91; מכיר בר אבא מרי, ילקוט המכירי על ספר תהלים, חלק ראשון, מהדורת באבער [לעיל הערה 85], יח, י, עמ' 103; מכיר בן אבא מרי, ילקוט המכירי על ישעיהו, מהדורת י"ז כהנא שפירא, ברלין [תרנ"ג], מב, י, עמ' 129-130); מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, מהדורת י"נ הלוי אפשטיין וע"צ מלמד, ירושלים תשט"ו, טו, א, עמ' 71-72 (מקבילה: ר' דוד העדני, מדרש הגדול, ספר שמות, מהדורת מרגליות [לעיל הערה 41], טו, א, עמ' רפה-רפו); מדרש תנחומא (לעיל הערה 3), בשלח, י (מקבילה: מר חפץ אלוף, ספר והזהיר לסדר שמות, מהדורת י"מ פריאמאן, [לייפציג] תרל"ג, בשלח, עמ' 39-40); כתבי הקדש בארמית, כךך ד א, תרגום לכתובים, מהדורת א' שפרבר, לייזן 1968, שיר השירים, א, א, עמ' 127; *Agadath Shir Hashirim*, Ed. S. Schechter, Cambridge 1896, 1, 1, p. 10 איכה וקהלת², מהדורת ש' באבר, ווילנא תרפ"ה, אות א, עמ' 6-7; פתרון תורה, מהדורת אורבך (לעיל הערה 3), האזינו, עמ' 319-322; רבינו נתנאל בן ישעיה, מאור האפלה, מהדורת קאפח (לעיל הערה 51), עמ' ריט; ר' סעדיה אלדמארי, מדרש הבאור, ספר בראשית שמות, מהדורת קאפח (לעיל הערה 13), ספר שמות, עמ' שנג-שנד. למקור המציין שבע שירות ראו אגדת בראשית, מהדורת באבער (לעיל הערה 13), ס, א, עמ' 119-120. על השירות ראו עוד: גינצבורג (לעיל הערה 13), עמ' 11-12, הערה 59; הרב מ"מ כשר, תורה שלמה, חלק ארבעה עשר (לעיל הערה 41), מילואים, ח, עמ' רפט-רצ; J. Goldin, "'This Song'", *Salo Wittmayer Baron Jubilee Volume, English Section, Volume I, Jerusalem 1975*, pp. 539-554; בן-שמאי (לעיל הערה 43), עמ' 313-332 (על עשר השירות לרס"ג, הכללות גם את שירת אברהם); J.L. Kugel, 'Is there but One Song?', *Biblica* 63 (1982), pp. 329-349; ת' קדרי, למלאכת העריכה במדרש שיר השירים רבה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד, עמ' 33, 202, 262-264. לשימוש במוטיב השירות בפיזטים ראו ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד, עמ' 212-215.

92 וראו אליצור, שם, עמ' 213, הערה 74.

93 עיינו י' קומלוש, המקרא באור התרגום, תל-אביב תשל"ג, עמ' 77-81.

נאמר שם באשר לתפילתה: 'שירתא שביעיתא אמרת חנה בזמן דאתיהיב לה בר מן קדם ה' דהכין כתיב וצליאת חנה ברוח נבואה [השירה השביעית אמרה חנה בעת שניתן לה בן מלפני ה', שכך כתוב ותתפלל חנה ברוח נבואה]'.⁹⁴ סדר הופעת השירות בשערי רחמים הוא על פי סדרן במקרא, ומזמור צב בתהלים מופיע אחרון.⁹⁵

בשנת תפ"ה (1725) יצאו לאור בדפוס שתי מהדורות של תיקון ליל שביעי של פסח, הראשונה בידי יעקב בשן ואברהם מינדיש לינדו והשנייה בידי חיים יום טוב מאגולה. השירות המובאות הן בעיקרו של דבר אלו המנויות בתרגום שיר השירים, אם כי מצויים שינויים אחדים בהשוואה לשערי רחמים, ואף תפילת ההודיה של חנה נכללת.⁹⁶ אף כאן מובאות השירות בהתאם לסדר הכרונולוגי של הכתובים המקראיים, ולא על פי סדרן בתרגום שיר השירים.⁹⁷

94 **כתי הקדש בארמית**, כרך ד א, מהדורת שפרבר (לעיל הערה 91), שם. וראו את הלשון הזהה בתרגום יונתן בן עוזיאל לשמ"א ב, א: 'וצליאת חנה ברוח נבואה' (כתבי הקדש בארמית, כרך ב, תרגום יונתן לנביאים ראשונים, מהדורת א' שפרבר, לידן 1959, עמ' 96). על תפילת ההודיה של חנה בתרגום זה ראו קומלוש, שם, עמ' 308-309.

95 התייחסות לעניין זה ראו בהמשך הדברים בסמוך, הערה 97 והטקסט לידה.
96 **סדר תיקון ליל שביעי של פסח**, מהדורת יעקב בשן ואברהם מינדיש לינדו, אמשטרדם [תפ"ה], יא ע"א; **סדר תיקון ליל שביעי של פסח**, מהדורת חיים יום טוב מאגולה, אמשטרדם [תפ"ה], יא ע"א. על שתי מהדורותיו של חיבור זה וזיקותיהן זו לזו עיינו בניהו (לעיל הערה 87), עמ' 821-823.

97 התייחסות לאמירת השירות בהתאם לסדר הכרונולוגי של הופעת הכתובים במקרא, ולא על פי סדרן בתרגום שיר השירים, מצויה בדברי אברהם מינדיש לינדו, 'אמר המדפיס', **סדר תיקון ליל שביעי של פסח**, שם, ל ע"ב: 'לכן לזכר הנס נהגו ישראל לומר בליל זה עשר שירות כדרך שכתבם המתרגם שיר השירים. ואע"פ שהמתרגם הקדים מזמור שיר ליום השבת בראשונה ובספר הזה היא מאוחרת אין זה כלום שהמתרגם לא נחית אלא על הסדר שנאמרו אבל לקריאה צריך לאמרם על הסדר הכתובים בתורה וידוע שתורה קודמת לנביאים ונביאים לכתובים ומטעם זה הקדימו נביאים אחרונים לתהלים ולמשלי אע"פ שדוד המלך ושלמה בנו קדמו בזמן'. וכה כתב חיים יום טוב מאגולה: 'וראיתי שיש נוהגים שמוסיפין ומתחילין מבראשית ברא אלהים כפי שהדפסנו כסדר תנ"ך. ויש שנוהגים לאומרו כפי סדר התרגום על שיר השירים דהיינו מזמור שיר ליום השבת קודם לכולם ע"כ לצאת ידי כלם העמדנוהו ג"כ על סדר התרגום' (חיים יום טוב מאגולה, 'אמר המדפיס', **סדר תיקון ליל שביעי של פסח**, שם, מעבר לעמוד השער). הכתובים המקראיים המובאים במהדורתו של מאגולה זהים לאלו שבמהדורת בשן ולינדו.

אף בחיבור הקבלי האנונימי חמדת ימים שיצא לאור בדפוס לראשונה באזמיר בשנים תצ"א-תצ"ב (1731-1732), הובא סדר לימוד לליל שביעי של פסח, הכולל אף הוא את השירות המצויות בתרגום שיר השירים.⁹⁸ חיבור זה נתחבר בשנים תכ"ט-ת"ל (1669-1670), והיה ידוע בכתב יד לכל הפחות משנת תמ"א (1681),⁹⁹ אולם נראה שהתיקון לשביעי של פסח הכלול בו מיוסד על סדר תיקון ליל שביעי של פסח במהדורתו של חיים יום טוב מאגולה.¹⁰⁰ סדר תיקון ליל שביעי של פסח שבחמדת ימים מובא בקריאי מועד, הכולל את סדרי התיקון לליל שביעי של פסח, לליל שבועות ולליל הושענא רבה, חיבור שיצא לאור בדפוס לראשונה בשנת תצ"ו (1736) ונדפס במהדורות רבות,¹⁰¹ ואף בו מופיעה תפילת חנה במסגרת השירות הנאמרות.¹⁰²

עם זאת, תפילת חנה אינה מצויה לדוגמה במסגרת סדר הלימוד לליל שביעי של פסח שבספר תהלות ה', שנתקן בידי הרופא ר' מנחם בן יצחק נוויירה (תע"ז-תקל"ז [1717-1777]), רבה של קהילת ורונה.¹⁰³ השירות הבאות בחיבור זה הן, כפי שנזכר בהקדמה,¹⁰⁴ אלו המצויות בזולת לשביעי של פסח לר' שמעון ב"ר יצחק, 'אי פתרוס בעברך ראש תנין להדש'.¹⁰⁵ בזולת זה נעשה שימוש בשירות ממכילתא דרבי ישמעאל או באחת ממקבילותיה.¹⁰⁶

בקהילות ישראל אחדות במזרח נהוג לומר בשביעי של פסח לאחר שירת הים את הפיוט 'אשירה כשירת משה',¹⁰⁷ ויש קהילות שנהגו לומר פיוט זה אף בשבת פרשת בשלח.¹⁰⁸ מחברו של פיוט זה אינו ידוע וכן לא נודע אימתי נתחבר. אחד הבתים מוסב על שירת חנה: 'אשירה כשירת חנה. עם בעלה אלקנה. ותתפלל חנה. את דברי השירה'.¹⁰⁹ נראה כי מקור שאיבתו של מחבר הפיוט הוא תרגום שיר השירים, שכן תפילת חנה נמנית בו בלבד.

אמירת שלושת הפסוקים הראשונים של פרשת חנה (שמ"א א, א-ג) נכללת במסגרת מקצת סדרי תיקוני ליל שבועות, אלו שבהם מוזכר כי יש לקרות ככלל

98 חמדת ימים, אזמיר [תצ"א], סה ע"ב-סז ע"א.

99 ראו א' יערי, תעלומת ספר, ירושלים תשי"ד, עמ' 24-15.

100 ראו בניהו (לעיל הערה 87), עמ' 826-827.

101 א' יערי מנה את מהדורותיו של קריאי מועד. עיינו א' יערי, 'ספרי תיקונים ותפילות לפי ספר "חמדת ימים"', קרית ספר לח (תשכ"ג), עמ' 258-262; א' יערי, 'ספרי תיקונים ותפילות לפי

ספר "חמדת ימים" (המשך מעמ' 247-262 וסוף), שם, עמ' 380-381.

102 קריאי מועד, קושטאנדינה [תצ"ו], כז ע"ב-כח ע"א.

את שלושת הפסוקים הפותחים והחותמים את כל אחת מפרשיות חמשת חומשי תורה וכן של כל אחד מספרי הנביאים והכתובים.¹¹⁰ וכך אומרים את הפסוקים האלה לפי סדר הלימוד המיוחס לאר"י, המובא בתיקוני שבת¹¹¹ ובכתבי ר' חיים ויטאל,¹¹² וכן בתיקון שייסד ר' ישעיה הורוויץ.¹¹³ אולם אין הוא מצוי כחלק מהמקראות בתיקונים כפי שהיו נהוגים בידי ר' שלמה אלקבץ¹¹⁴ ור' משה קורדובירו¹¹⁵ וכן בתיקון שהנהיג בעל חמדת ימים.¹¹⁶

- 103 ספר תהלות ה', מהדורת מנחם בן יצחק נוויררה, ויניציאה [ת"ק]. על חיבור זה ראו בניהו (לעיל הערה 87), עמ' 823–825.
- 104 ר' מנחם בן יצחק נוויררה, 'הקדמה', ספר תהלות ה', שם, ב ע"א–ע"ב.
- 105 ראו מחזור פסח: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת י' פרנקל, ירושלים ה'תשנ"ג, עמ' 459–462, ולעיל הערה 91.
- 106 ראו לעיל הערה 91.
- 107 לטקסט של הפיוט ראו דיני שחיטה ובדיקה בלשון ערבי, י' שתרוג וי' שמאמא (עורכים), ליורנו [תרל"ג], פיוטים, טז ע"ב; סידור שערי קוממיות, י' אלנקווה (עורך), ירושלים [תשנ"ג], עמ' שלח. בנוסח שבסידור שערי קוממיות מובאים שמונה בתים, המוסבים על השירות האלה: שירת משה, שירת מרים, שירת יהושע, שירת שלמה, שירת דבורה, שירת חנה, שירת דוד ושירת ישראל בביאת הגואל. לעומת זאת, בדיני שחיטה ובדיקה בלשון ערבי מצויים שישה בתים בלבד, ושירת שלמה ושירת דוד אינן מוזכרות.
- 108 י"מ פרטוש, 'סדר התפלות לפי מנהג יהודי גרדאיה (אלג'יריה) (חלק שני)', תגים ב (תשל"א), עמ' 104; סידור שערי קוממיות, שם, עמ' שלח, תשכט, תשלז.
- 109 דיני שחיטה ובדיקה בלשון ערבי (לעיל הערה 107), שם.
- 110 על תולדותיו של תיקון זה ראו י"ד וילהלם, 'סדרי תיקונים', עלי עי"ן: מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאות לו שבעים שנה, ירושלים תש"ח–תשי"ב, עמ' 125–130.
- 111 תיקוני שבת, קראקא [שע"ב], בלא עימוד.
- 112 ר' חיים ויטאל, שער הכונות, חלק שני, תל-אביב תשכ"ב, דרוש א לחג השבועות, עמ' רב-רג; ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, ירושלים ה' תש"מ, שער חג השבועות, פרק א, עמ' תקמ–תקמא.
- 113 ר' ישעיה הורוויץ, שני לוחות הברית (לעיל הערה 67), מסכת שבועות, קעט ע"ב–קפ ע"א.
- 114 ר' ישעיה הורוויץ, שם, קפ ע"א–ע"ב.
- 115 תיקוני שבת (לעיל הערה 111), בלא עימוד.
- 116 חמדת ימים (לעיל הערה 98), פ ע"א–קב ע"א (המספור משובש, ואחרי דף פ בא דף קא). וראו יערי, 'ספרי תיקונים ותפילות לפי ספר "חמדת ימים"' (לעיל הערה 101), עמ' 251, 258–262; יערי, 'ספרי תיקונים ותפילות לפי ספר "חמדת ימים"' (המשך מעמ' 247–262 וסוף), שם, עמ' 380–381.

תפילת חנה נאמרה כתפילת רשות במנהגו של האדמו"ר פינחס חיים טויב מראזדאל (תרכ"ז-תרצ"ו [1866-1935])¹¹⁷ במסגרת סדר התפילה שנהג לומר בהדלקת נרות חנוכה. וכך נזכר על אודותיו¹¹⁸ כי לאחר הדלקת הנרות היה אומר בין היתר מדי יום את פסוקיהם של שלוש אותיות ממזמור קיט בתהלים,¹¹⁹ ולאחר מכן היה מזמר את 'אשת חיל' ואת 'ותתפלל חנה'.¹²⁰ מנהג זה נזכר אף בסדר הדלקת נרות חנוכה שפרסם נכדו, האדמו"ר מנחם מנדל טויב מקאליב,¹²¹ שהוא על פי מנהג ראזדאל.¹²² נראה לומר כי את יסוד אמירת תפילת חנה יש לראות בזיקה הקבלית שר' חיים ויטאל מעלה בין חנוכה לחנה.¹²³

אמירת מקצת תפילת ההודיה של חנה מוזכרת אף בהקשר לטקס בת המצווה בתשובה מאת הרב יצחק נסים, רבה של מדינת ישראל בשנים תשט"ו-תשל"ג (1955-1973). הרב נסים נדרש לנושא בת המצווה במסגרת שלוש תשובות שהשיב במהלך כהונתו כרבה של מדינת ישראל. בשתי התשובות הראשונות, שהאחת נכתבה בתשכ"ג¹²⁴ והאחרת נדפסה כמאמר בשנת תשכ"ד,¹²⁵ עוסק הוא באופי החגיגה: אירוע ביתי בהשתתפות קרובים וידידים ובנוכחות רב, דרשת הרב ותכניה, ברכת 'שהחיינו' על בגד חדש, נאום שתישא הבת וברכת האב 'ברוך שפטרני' בלא שם ומלכות. כמו כן, הוא דן בשאלה אם לקיים סעודת מצווה.

בתשובה השלישית, משנת תשכ"ד, השיב לאב שביקש לברר אם בתו יכולה לעלות לתורה. הרב נסים שלל עניין זה, אולם הציע טקס רחב ומפורט יותר, הכולל אמירות אחדות. בתשובה זו הוא חוזר על המלצתו לעשות יום שמחה לבת

117 על אודותיו ראו 'אבדת הפ'ר'ח'², ר' מ"מ טאוב, קול מנחם, חלק ראשון, בראשית שמות, ראשל"צ תשל"ד, עמ' יב-לג.

118 'אבדת הפ'ר'ח'², שם, עמ' כה.

119 על אמירת מזמור זה במסגרת סדר הדלקת נרות חנוכה ראו אף ג' ציננער, נטעי גבריאל: הלכות חנוכה, ברוקלין נ. י. תשנ"ד, מהדורא חדשה, עמ' קכז-קכח.

120 'אבדת הפ'ר'ח'² (לעיל הערה 117), עמ' כה.

121 על אודותיו ראו בקצרה י' אלפסי, החסידות מדור לדור, חלק א - מהבעש"ט ועד לדור החמישי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 237, 161.

122 עיינו ר' מ"מ טאוב, קול מנחם, חלק רביעי, על חנוכה, ראשל"צ תשל"ז, עמ' לב-לג.

123 ראו ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים (לעיל הערה 112), שער ראש חודש חנוכה, ופורים, פרק ד, עמ' תסד-תסה. תודתי לרב אברהם ויזל שהעמידני על מקור זה.

124 ראו א' ארנד, 'חגיגת בת-מצווה בפסקי הרב יצחק נסים', ש' פרידלנד בן ארזה (עורכת), בת-מצווה, ירושלים תשס"ב, עמ' 109-115.

125 הרב יצחק נסים, 'על ברכת ברוך שפטרני', נעם ז (תשכ"ד), עמ' א-ה.

בחברת קרובים וידידים; על כך שהבת תברך במעמד זה ברכת 'שהחיינו' על בגד חדש; ואם היא חכמה הוא מציע שתישא דברים בענייני דיומא. לכך הוא מוסיף את האמירות הנאותות לכלת בת המצווה – קריאת שירת דבורה ושני הפסוקים הראשונים של תפילת חנה. על אבי הבת לומר את ברכת 'ברוך שפטרני' ועל המשתתפים לברכה בברכת 'אחתנו את היי לאלפי רבבה' (בר' כד, ט). הוא כותב כי קודם לכן ראוי שהבת תתפלל בבית הכנסת, אך לא תעלה לתורה.¹²⁶

ראוי להזכיר לקראת סיום התייחסות מחשבתית מעניינת לעניינים מרכזיים ומהותיים אחדים הנוגעים לאמונה היהודית ולקיום המעשי שנלמדו מנשים מקראיות, ובכללם להלכות תפילה שנלמדו מפרשת חנה. וכך במסגרת הידרשותו למהות שירתה של מרים ולתופעה של נבואת נשים, מציין רבנו בחיי עניינים מרכזיים ומהותיים הנלמדים מנשים, ובהם סדרי תפילה מחנה, כשהוא מסיק מסקנה הנוגעת לאישה בכללותה: 'ועוד תמצא עקרים גדולים שבתורה מפורשים על ידי נשים כענין העולם הבא הנקרא "צרור החיים" על ידי אביגיל, וענין תחיית המתים וסדרי תחנה על ידי חנה, וענין הגלגול על ידי התקועית, וכל זה יורה שאין האשה דבר טפל לגמרי אבל יש לה עקר'.¹²⁷

126 ראו ארנד (לעיל הערה 124), שם.

127 רבנו בחיי, ביאור על התורה, כרך שני, מהדורת שעוועל (לעיל הערה 66), שמות טו, כ, עמ' קלה. וראו עוד י' לויין כ"ק, 'שבע נביאות ושבע ספירות – עיונים בפרשנות קבלית', דעת 44 (תש"ס), עמ' 123-130.